

ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (Κ.Ε.Θ.Ι.)

Αθηνάς Κοτζάμπαση,

Λέκτορας στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Επισκόπηση-Μελέτη

με θέμα :

«ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ»

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

Αθηνά Κοτζάμπαση,

Λέκτορας στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

**Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις ελλήνων και ελληνίδων που είναι
μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα**

- I. Εισαγωγικά - Οριοθέτηση του προβλήματος
- II. Η έννομη θέση του μουφτή στα ισλαμικά κράτη, στις βαλκανικές χώρες και στην ελληνική έννομη τάξη
- III. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος γενικά
- IV. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος στην ευρωπαϊκή νομολογία
- V. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος ως εσωτερικό δίκαιο στην Ελλάδα
- VI. Η ισχύς του ιερού μουσουλμανικού νόμου
 - A. Τα υποκειμενικά όρια
 - B. Τα αντικειμενικά όρια
 - 1. Προϋποθέσεις έγκυρης σύναψης του γάμου
 - 2. Προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων
 - α) Προσωπικές σχέσεις
 - β) Ειδικότερα τα θέματα της διατροφής
 - γ) Περιουσιακές σχέσεις
 - 3. Η λύση του γάμου
 - α) Η λύση του γάμου με repudium
 - β) Η συναινετική λύση
 - 4. Η ίδρυση της συγγένειας
 - α) Η συγγένεια που στηρίζεται στο γάμο
 - β) Η συγγένεια των παιδιών που γεννώνται εκτός γάμου
 - γ) Η τεχνητή συγγένεια
 - 5. Σχέσεις γονέων και τέκνων
 - α) Οι σχέσεις κατά τη διάρκεια του γάμου
 - β) Οι σχέσεις επί διακοπής ή λύσης του γάμου
 - 6. Η επιτροπεία και η καταργημένη "χειραφεία" των ανηλίκων
- VII. Η δικαιοδοτική αρμοδιότητα του μουφτή
- VIII. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος και η προστασία των μειονοτήτων
- VIII. Συμπερασματικές παρατηρήσεις- Προτάσεις

I. Εισαγωγικά - Οριοθέτηση του προβλήματος

Σύμφωνα με τα άρθρα **1416** και **1446** του Αστικού Κώδικα, οι διατάξεις του οικογενειακού δικαίου που ρυθμίζουν τις προσωπικές και τις περιουσιακές συζυγικές σχέσεις καθώς και τα θέματα της λύσης του γάμου, εφαρμόζονται σε όλη την ελληνική επικράτεια ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων, καθώς και από τον τύπο, πολιτικό ή θρησκευτικό, με τον οποίο έγινε ο γάμος, **εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά**¹. Με αυτό τον τρόπο ο νομοθέτης εισάγει ένα περιορισμό στην έκταση ισχύος των διατάξεών του, επειδή διατηρεί επιφύλαξη για την εφαρμογή άλλων τυχόν διατάξεων. Αντικείμενο της παρούσας επισκόπησης είναι η *διερεύνηση των ορίων της εξαίρεσης, δηλαδή των περιπτώσεων εκείνων που ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν διαφορετικά τα θέματα που αφορούν την προσωπική κατάσταση των συζύγων*.

Το ζήτημα εστιάζεται ειδικότερα στους έλληνες μουσουλμάνους, επειδή, μόνο για αυτούς, για τα θέματα της προσωπικής κατάστασης των γίνεται δεκτό² ότι ισχύει «ο *ιερός μουσουλμανικός νόμος*», σύμφωνα με το άρθρ. **6 του ΕισΝΑΚ**³ και το άρθρ. **8 του ΕισΝΚΠολΔ**⁴, το οποίο διατήρησε σε ισχύ το άρθρ. 10 §1 του ν. 2345/1920 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν Κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων» και επιβεβαίωσε έτσι την ισχύ του άρθρ. 4 του ν.147/1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως». Το άρθρ. 10 § 1 του ν. 2345/1920 αντικαταστάθηκε πρόσφατα από το, *με την ίδια διατύπωση*, άρθρ. 5 § 2 του ν. 1920/1991. Η άποψη αυτή αμφισβητείται από έγκυρους νομικούς, εδώ και αρκετά χρόνια, με σοβαρά επιχειρήματα⁵ αλλά και από κοινωνική άποψη, η θέση αυτή έχει ως

¹ Άρθρο 1416 ΑΚ (έκταση εφαρμογής): «Οι διατάξεις αυτού του κεφαλαίου έχουν εφαρμογή, εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων καθώς και από τον τύπο, πολιτικό ή θρησκευτικό, με τον οποίο έγινε ο γάμος τους.» (κεφάλαιο τέταρτο : σχέσεις των συζύγων από το γάμο). Άρθρο 1446 ΑΚ : «Η διάταξη του άρθρου 1416 εφαρμόζεται και για τη λύση του γάμου σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του κεφαλαίου» (κεφάλαιο έβδομο : διαζύγιο)

² Δεληγιάννης, ΟικογΔ Ι, σελ. 3 · Σπυριδάκης, ΟικογΔ, σελ. 84· Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, ΟικογΔ Ι, σελ. 354 σημ. 10 ·

³ Άρθρο 6 ΕισΝΑΚ. Καταργείται δια της εισαγωγής του Αστικού Κώδικος το άρθρο 4 του νόμου 147 της 5 Ιανουαρίου 1914 ως προς τους έλληνες ισραηλίτες ως και η επί των ελλήνων ισραηλιτών δικαιοδοσία των θρησκευτικών αυτών αρχών ή δικαστηρίων επί των υποθέσεων, περί των προβλέπουσι τα άρθρα 12 και 13 του Ν. 2456 της 27 Ιουλίου/ 2 Αυγούστου 1920 «περί ισραηλιτικών κοινοτήτων» ως ταύτα ετροποποιήθησαν δια μεταγενεστέρων νόμων, των ελλήνων ισραηλιτών διεπομένων εφεξής υπό του κοινού δικαίου.

⁴ 8 ΕισΝΚΠολΔ (τίτλος : Δικαιοδοσία μουφτήδων και αρχιμουφτή- Κήρυξη εκτελεστής αποφάσεως μουφτή)
"1. Διατηρούνται εν ισχύι οι διατάξεις του άρθρου 10 του νόμου 2345 της 24 Ιουνίου/ 3 Ιουλίου 1920 "περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων"

2. Αι παρ. 2 και 3 του άρθρου 10 του νόμου 2345 της 24 Ιουνίου 1920 τροποποιούνται ως εξής:

«2. Πάσα απόφασις του μουφτή επί ζητημάτων αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας δεν δύναται να εκτελεσθή ουδέ αποτελεί δεδικασμένον εάν δεν κηρυχθή εκτελεστή υπό του μονομελούς πρωτοδικείου εις την περιφέρειαν του οποίου εδρεύει ο εκδώσας την απόφασιν μουφτής κατά την διαδικασία των άρθρων 741 επ. ΚΠολΔ.

3. Το κατά την παρ. 2 δικαστήριον εξετάζει μόνον αν η απόφασις εξεδόθη εντός των ορίων της κατά τον παρόντα νόμον δικαιοδοσίας του μουφτή και δεν εξετάζει το περιεχόμενον αυτής».

⁵ Βλ. κυρίως Γ. Κουμάντο, Οικογενειακό δίκαιο Ι, 1985, σελ. 242 επ· Α. Παπαχρίστου, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρ.1416 αρ. 3- 9 Γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (Ολομ) 390/1953 ΕΕΝ 22. 284-288

αποτέλεσμα οι οικογενειακές σχέσεις ενός τμήματος του ελληνικού λαού να διέπονται σήμερα πλέον από ένα αναχρονιστικό, αντίθετο στην αρχή της ισονομίας των δύο φύλων και απολιθωμένο οικογενειακό δίκαιο, εφόσον ο ιερός μουσουλμανικός νόμος έπαψε να ισχύει στην Τουρκία ήδη από την εποχή του Κεμάλ με την εισαγωγή του ελβετικού αστικού κώδικα το 1926 .

Το πρώτο ζήτημα της παρούσας μελέτης αφορά την έρευνα του **υποκειμενικού πεδίου της εξαίρεσης**, δηλαδή *ποιοι* έλληνες μουσουλμάνοι υπόκεινται σε διαφορετική ρύθμιση. Έλληνες πολίτες, που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, είναι οι κάτοικοι των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1913, οπότε και υπογράφηκαν οι σχετικές διμερείς συνθήκες. Ωστόσο μουσουλμάνοι υπάρχουν και στα Δωδεκάνησα όπως και σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, με παράδειγμα τους (πλάνητες) τσιγγάνους. Υπόκεινται σε διαφορετικό νομικό καθεστώς οι έλληνες μουσουλμάνοι ανάλογα με τον τόπο της κατοικίας τους; Πρόβλημα επίσης προς διερεύνηση αποτελεί και η περίπτωση των μικτών γάμων, δηλαδή των γάμων που τελούνται ανάμεσα σε άτομα που ανήκουν σε διαφορετικό θρήσκευμα, οι οποίοι βέβαια έχουν τη δυνατότητα να τελέσουν μόνο πολιτικό γάμο, εφόσον η ορθόδοξη εκκλησία - υποθέτω και η μουσουλμανική- απαγορεύουν τους γάμους με αλλόθρησκους.

Ένα δεύτερο ζήτημα αφορά την έρευνα **του αντικειμενικού πεδίου της εξαίρεσης**, δηλαδή *ποιες από τις έννομες σχέσεις* των συζύγων υπόκεινται σε διαφορετική ρύθμιση, δηλαδή ρυθμίζονται διαφορετικά μόνο οι προσωπικές σχέσεις ή υπάγονται στην εξαίρεση και οι αξιώσεις διατροφής των συζύγων και οι περιουσιακές σχέσεις τους, καθώς επίσης και οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά τους; Οι σχέσεις των συζύγων από το γάμο δεν διακρίνονται πλέον από το νομοθέτη σε προσωπικές και περιουσιακές, όπως συνέβαινε στο προηγούμενο δίκαιο, πριν δηλαδή τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου με το ν.1329/1983. Με τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, στο πλαίσιο των προσωπικών σχέσεων, υπήρξε σημαντική αλλαγή σε πολλά ζητήματα, όπως είναι η κατάργηση του αρχηγικού δικαιώματος του άνδρα, το θέμα του επωνύμου της γυναίκας κ.ά, αλλά και στο πλαίσιο των περιουσιακών σχέσεων με την κατάργηση της προίκας και την καθιέρωση της αξίωσης συμμετοχής στα αποκτήματα. Το ερώτημα, που τίθεται, είναι αν στην εξαίρεση υπάγονται *μόνο οι προσωπικές σχέσεις* των συζύγων που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες ή και οι περιουσιακές, όπως επίσης και η δυνατότητα της λύσης του θρησκευτικού μουσουλμανικού γάμου με συναινετικό διαζύγιο ή το πρόβλημα της ρύθμισης των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά τους.

Ένα σημαντικό ζήτημα προς εξέταση είναι εξάλλου και το θέμα της αντίθεσης των ρυθμίσεων του ιερού μουσουλμανικού νόμου προς την *ελληνική δημόσια τάξη και το Σύνταγμα*, όπως είναι η περίπτωση της πολυγαμίας ή της άνισης ρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα τόσο στο πλαίσιο των προσωπικών σχέσεων των συζύγων όσο και στο πλαίσιο των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά τους, κυρίως σε ό,τι αφορά τα περιορισμένα δικαιώματα της μητέρας απέναντι στα παιδιά της τόσο κατά τη διάρκεια του

γάμου όσο και - κυρίως- μετά τη λύση του. Τα θέματα αυτά θα πρέπει ωστόσο να εξεταστούν και σε συνάρτηση με τη Σύμβαση - Πλαίσιο για την προστασία των μειονοτήτων.

II. Η έννομη θέση του μουφτή στα ισλαμικά κράτη, στις βαλκανικές χώρες και στην ελληνική έννομη τάξη

Ο θεσμός του μουφτή στην Ελλάδα έχει μια ιστορική διαδρομή εκατόν είκοσι χρόνων - αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης το 1881-, είναι **κατάλοιπο** της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια και από όλες τις Βαλκανικές χώρες **μόνο** στην Ελλάδα αποτελεί ένα αναγνωρισμένο θεσμό **που δεν έχει μόνο θρησκευτική διάσταση αλλά είναι παράλληλα και φορέας δικαστικής εξουσίας**⁶· με άλλα λόγια ο μουφτής αναγνωρίζεται στην Ελλάδα όχι μόνο ως θρησκευτικός ηγέτης αλλά και ως δικαστής με ευρείας έκτασης δικαστικές αρμοδιότητες που τον καθιστούν ιεροδίκη, μια ιδιότητα που έχει ήδη καταργηθεί στις άλλες βαλκανικές χώρες, λόγω των κομμουνιστικών καθεστώτων που εγκαθιδρύθηκαν μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο, αλλά έπαψε να ισχύει και σε αρκετές ισλαμικές χώρες, όπως στην Τουρκία, ή τείνει να καταργηθεί ή έχει περιορισθεί, εφόσον περιορίστηκαν σε αρκετές ισλαμικές χώρες οι πολιτειακές αρμοδιότητες του μουφτή ή του καδή, ακόμη και για την τέλεση του γάμου με την εισαγωγή του πολιτικού τύπου⁶.

Η Ελλάδα αναγνώρισε επίσημα το θεσμό του μουφτή με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του 1881, η οποία υπογράφηκε με αφορμή την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, περιοχές στις οποίες διέμεναν αρκετοί μουσουλμάνοι⁷. Ωστόσο η συνθήκη αυτή δεν είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία για τη σύσταση ιεροδικείων⁸. Τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1881) ακολούθησαν η συνθήκη των Αθηνών το 1913, η συνθήκη των Σεβρών το 1920 και η συνθήκη της Λωζάνης το 1923, οι οποίες περιείχαν όρους σχετικούς με το σεβασμό των δικαιωμάτων των μουσουλμανικών μειονοτήτων⁹, με βάση τις οποίες προέκυψαν οι εσωτερικοί νόμοι ΑΛΗ'/1882, 147/1914, 2345/1920 και πρόσφατα ο νέος ν. 1920/1991¹⁰.

⁶ Στο Μαρόκο από το 1957 ο γάμος συνάπτεται με κοινή συναίνεση υπό την παρουσία δύο συμβολαιογράφων, στην Τυνησία από το 1957 ο γάμος τελείται επίσης ενώπιον δύο συμβολαιογράφων ή ενός δημοσίου υπαλλήλου και με την παρουσία δύο μαρτύρων, στην Αίγυπτο από το 1931 τελείται ενώπιον ενός δημοσίου υπαλλήλου, στη Συρία από το 1953 μόνο ενώπιον του καδή και καταχωρείται υποχρεωτικά στα ληξιαρχικά βιβλία, ενώ στην Ιορδανία συνάπτεται μόνο ενώπιον του ιμάμη. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δημοσθένους- Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο, σελ. 42επ. και σημ.221.

⁷ Βλ. αναλυτ. Γεωργούλη, Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή δημόσια τάξη, 1993, σελ. 13.

⁸ Γεωργούλη, Ο θεσμός του μουφτή, σελ. 33.

⁹ Πρόκειται καταρχήν για τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας της 20 Ιουνίου 1881· στη συνέχεια τη Σύμβαση Ειρήνης των Αθηνών το 1913 που κυρώθηκε με το ν. ΔΣΙΓ'/14.11.1913 "περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμβάσεως περί ειρήνης της 1/14. 11. 1913 "· και ακολούθησαν η Συνθήκη μεταξύ των προεχουσών συμμάχων και συνασπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εθνικών κ.λ.π μειονοτήτων, υπογραφέισα εν Σεβραίς στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, η οποία κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ μαζί με τη συνθήκη της Λωζάνης της 30 Ιανουαρίου/24 Ιουλίου 1923 που υπογράφηκε μεταξύ των χωρών της Μ. Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ιαπωνίας, Ελλάδος, Ρουμανίας και Τουρκίας. Για τα νομοθετικά κείμενα βλ. παράρτημα νομοθετικών κειμένων.

Η συγκριτική προσέγγιση του θεσμού στα ισλαμικά και τα μη ισλαμικά κράτη κρίνεται σκόπιμη και αναγκαία, επειδή καθιστά σαφή την ιστορική πορεία του θεσμού της μουφτείας και βοηθά στην επισήμανση χρήσιμων και κρίσιμων συμπερασμάτων σχετικά με την προνομιακή ή μη αντιμετώπιση του θεσμού από το ελληνικό κράτος.

Η λέξη Mufti της τουρκικής γλώσσας, από ετυμολογική άποψη, είναι αραβικής προέλευσης και υποδηλώνει τον ερμηνευτή του ισλαμικού ιερού νόμου, δηλαδή ο μουφτής είναι ο ιεροερμηνευτής που συντάσσει γνωμοδοτήσεις, τις «φετβάδες» (fetva), οι οποίες αναφέρονται στην ερμηνεία του ισλαμικού δικαίου, έχουν επίσημο χαρακτήρα αλλά δεν είναι δεσμευτικές για τους καδήςδες, που είναι οι κατεξοχήν φυσικοί μουσουλμάνοι δικαστές¹¹. Έτσι δεν πρέπει να συγχέεται ο μουφτής με τον καδή, διότι ο πρώτος είναι ο ιεροερμηνευτής και ο δεύτερος ο φυσικός φορέας της ισλαμικής δικαιοσύνης. Από τους δύο αυτούς αξιωματούχους του ισλαμικού κόσμου διαφοροποιείται ο ιμάμης, ο χότζας ή ο μουεζίνης, οι οποίοι είναι οι κατεξοχήν θρησκευτικοί λειτουργοί.

Όσον αφορά το θεσμό του μουφτή στη γειτονική Τουρκία, με την οποία άλλωστε έχουν υπογραφεί και οι σχετικές συνθήκες για τα δικαιώματα των μουσουλμανικών μειονοτήτων, καταλυτικές θεσμικές αλλαγές επέφερε η επανάσταση του Κεμάλ, ο οποίος κατέλυσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκκοσμίκευσε το τουρκικό κράτος¹². Ειδικότερα, ο χωρισμός του κράτους από τη θρησκεία και η εκκοσμίκευση του κράτους είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο ισλαμικό πληθυσμό όσο και σε άλλες θρησκευτικές μειονότητες που ζούσαν στην Τουρκία, π.χ τους Ορθόδοξους της Κωνσταντινούπολης. Το κοσμικό κράτος που εγκαθιδρύθηκε, σε αντίθεση με το θεοκρατικό που ίσχυε μέχρι τότε, προέβη σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που οδήγησαν: πρώτον, το 1924 στην κατάργηση των ιεροδικείων· δεύτερον, το 1926 στην εισαγωγή του ελβετικού αστικού κώδικα για τα θέματα προσωπικής κατάστασης, τα θέματα δηλαδή του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου· και τρίτον, στον περιορισμό των άλλων θρησκευτικών αρχηγών, όπως του Οικουμενικού Πατριάρχη της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, αποκλειστικά στα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Η τάση αυτή της αποστασιοποίησης του κράτους από τη θρησκεία βρήκε ανταπόκριση και σε άλλες ισλαμικές χώρες, όπως στην Ιορδανία το 1951, τη Συρία το 1953, τη Τυνησία το 1956, το Ιράκ το 1959, το Μαρόκο το 1959, οι οποίες έθεσαν σε ισχύ *δίκαιο προσωπικής κατάστασης* απομακρυνόμενες από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο προσπαθώντας παράλληλα να περιορίσουν την πολυγαμία και

¹⁰ Πρόκειται συγκεκριμένα για τους νόμους : ΑΛΗ'/ 26.6.1882 " περί πνευματικών αρχηγών των μωαμεθανικών κοινοτήτων", το ν. 147/5.1.1914 " περί της εν προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως" , το ν. 2345/24.6.1920 "περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρήσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων" και το ν. 1920/24.12.1991" περί μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών". Για τα νομοθετικά κείμενα βλ. παράρτημα νομοθετικών κειμένων.

¹¹ Γεωργούλη, Ο θεσμός του μουφτή, ό.π, σελ. 20.

¹² Σύμφωνα με το σύνταγμα της Τουρκίας , όπως διατυπώθηκε το 1928, όταν καταργήθηκε για πρώτη φορά το ισλάμ ως επίσημη θρησκεία, και το οποίο τροποποιήθηκε το 1982 ορίζεται στο προοίμιο του ότι " δυνάμει της αρχής της κοσμικότητας τα θρησκευτικά συναισθήματα, τα οποία είναι ιερά, δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να έχουν ανάμιξη στις κρατικές υποθέσεις ούτε στην πολιτική" βλ. Γεωργούλη, ό.π, σελ. 19

καταργώντας το θεσμό της αποπομπής της συζύγου (repudium), η οποία αναγκαία οδηγούσε στην πολυγαμία¹³. Βέβαια η τάση αυτή της εκκοσμίκευσης βρίσκει το τέλος της στα σύγχρονα φονταμενταλιστικά κινήματα των Μουτζαχεντίν (Ιράκ) και των Ταλιμπάν (Αφγανιστάν) που αναπτύσσονται στον αραβικό κόσμο.

Στις βαλκανικές όμορες χώρες μας, παρά το γεγονός ότι υπήρχε σημαντικός μουσουλμανικός πληθυσμός, η μεταπολεμική εγκαθίδρυση κομμουνιστικών καθεστώτων και ο πλήρης αποχωρισμός του κράτους από την εκκλησία, ο οποίος έφθασε μέχρι την επίσημη κατάργηση των θρησκειών και το κλείσιμο των χώρων λατρείας, οδήγησε στην κατάργηση του ιερού μουσουλμανικού νόμου και τη θεσμοθέτηση ενός ενιαίου δικαίου προσωπικής κατάστασης¹⁴. Έτσι η Ελλάδα φαίνεται να είναι η μοναδική χώρα της Ευρώπης που διατηρεί σε ισχύ τον ιερό μουσουλμανικό νόμο και τις δικαστικές αρμοδιότητες του μουφτή. Αντί μάλιστα να εκσυγχρονιστεί αποδεχόμενη τις σύγχρονες τάσεις του μουσουλμανικού κόσμου, που κατήργησαν τον ιερό μουσουλμανικό νόμο και τα ιεροδικεία για τα θέματα προσωπικής κατάστασης, δηλαδή τη δικαστική αρμοδιότητα του μουφτή, **ακριβώς με αυτή την αιτιολογία**, δηλαδή την άσκηση δικαστικής εξουσίας από το μουφτή, θεσμοθέτησε με το νόμο 1920/ 1991 το διορισμό του μουφτή από το κράτος, γεγονός που στοίχησε στην Ελλάδα ένα επίπονο δικαστικό αγώνα ¹⁵, ενώ αν καταργούσε τα ιεροδικεία θα μπορούσε να επιτρέψει την εκλογή των θρησκευτικών λειτουργών από τη μουσουλμανική μειονοτική ομάδα ¹⁶ και να αποφύγει την προσφυγή εναντίον της στο Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Στρασβούργου εφαρμόζοντας με αυτό τον τρόπο τις αρχές της ισοπολιτείας και βοηθώντας παράλληλα τη μουσουλμανική κοινότητα να εκσυγχρονιστεί.

¹³ Γεωργούλη, Ο θεσμός του μουφτή, όπ. σελ. 19.

¹⁴ Στην Αλβανία, ενώ επί Χότζα είχαμε την ανακήρυξη του κράτους ως αθεϊστικού κράτους, μετά το 1990 που επετράπη η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας, ο μουσουλμανικός πληθυσμός, που ανήκει κατά μεγάλο μέρος στην αίρεση των μπεκτασήδων, ζήτησε από το κράτος να επιτρέψει την απόσχιση των μουσουλμάνων της Αλβανίας από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους που είναι στην πλειονότητα τους σουννίτες. Στην πρώτη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας τα ιεροδικεία καταργήθηκαν το 1946, ενώ στη Βουλγαρία υπάρχει Συμβούλιο Μουσουλμανικής Θρησκευτικής Κοινότητας που έχει αρμοδιότητα μόνο για θέματα διαχείρισης της περιουσίας τους και των βακουφίων. Κρίσιμο ωστόσο και σημαντικό είναι ότι όλοι οι μουσουλμάνοι των Βαλκανίων δεν ανήκουν στο ίδιο ισλαμικό δόγμα (σουννίτες, σίιτες, μπεκτασήδες). Στη Βουλγαρία μάλιστα η αίρεση των Μπεκτασήδων έχει διαφορετικό θρησκευτικό αρχηγό από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους, ενώ ως κέντρο του Μπεκτασισμού θεωρείται η Αλβανία. Το ίδιο, σε μεγάλη έκταση, συμβαίνει και με τους πομάκους της Δ. Θράκης, οι οποίοι φέρονται συνήθως ενταγμένοι στους σουννίτες, που αποτελούν το ορθόδοξο δόγμα του Ισλάμ. Ωστόσο οι πομάκοι ανήκουν μάλλον στους Μπεκτασήδες, οι οποίοι μάλιστα γιορτάζουν και ορισμένους χριστιανούς αγίους, βλ. Γεωργούλη, ό. π. σελ. 38-43.

¹⁵ ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Σαδικ κατά Ελλάδος 13.11.1996, Recueil 1996, V·Βλ. σχετ. Τσιτσελίκη, «Υποθέσεις Σαδικ κατά Ελλάδος ενώπιον των οργάνων ελέγχου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», ΕΕΕυρΔ 3:1997, σελ. 689επ.·Κιτσάκι, Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας, σε: Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, σελ. 225 (238).

¹⁶ Το θέμα της εκλογής ή του διορισμού του μουφτή αποτελεί τη βασική διαφοροποίηση ανάμεσα στους νόμους 2345/1920 και 1920/1991 και αποτελεί αναμφίβολα ένα κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα με πολλές παραμέτρους.

Η έννομη αυτή θέση του μουφτή κρίνεται ότι δεν αντίκειται στο άρθρ. 8 εδ. 2¹⁷ και το άρθρ. 87 §1¹⁸ του Συντάγματος, επειδή ο μουφτής αποτελεί το φυσικό δικαστή των ελλήνων υπηκόων που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα¹⁹. Κατ' αντιδιαστολή ωστόσο προς το άρθρ. 8 εδ. 1 του Σ έχει υποστηριχθεί ότι ο Έλληνας μουσουλμάνος έχει το δικαίωμα με τη θέλησή του να στερηθεί τον δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος και επομένως πρόκειται *όχι για αποκλειστική αλλά για συντρέχουσα αρμοδιότητα*²⁰ του μουφτή σε ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Ωστόσο ζήτημα αντισυνταγματικότητας πιστεύω ότι προκύπτει από το άρθρ. 87 § 2 Σ, που ορίζει ότι ο δικαστής, κατά την άσκηση των καθηκόντων του, υπόκειται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους και σε καμιά περίπτωση δεν υποχρεούται να συμμορφούται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος, άρα τίθεται υπό την αμφισβήτηση η συνταγματικότητα **της παραπομπής του δικαστή σε θρησκευτικούς νόμους** που έρχονται μάλιστα σε αντίθεση με τη συνταγματική τάξη και συγκεκριμένα με την αρχή της ανεξιθρησκείας της πολιτείας και της ισονομίας των ανδρών και γυναικών. Εξάλλου δεν πιστεύω ότι η παραπομπή στο ιερό μουσουλμανικό νόμο συνδέεται απόλυτα με το θέμα της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας, επειδή ο ιερός μουσουλμανικός νόμος *δεν έχει αποκλειστική ισχύ* σε όλο τον ισλαμικό κόσμο - ούτε άλλωστε ισχύει στη γείτονα Τουρκία-, ενώ αντίθετα έχει αποκλειστική ισχύ για τις οικογενειακές σχέσεις μόνον στις φονταμενταλιστικές ισλαμικές χώρες και σε εμάς.

III. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος γενικά

Το μουσουλμανικό δίκαιο είναι κατεξοχήν δίκαιο της παράδοσης (Hadith- χαντίθ). Η ιδιαιτερότητά του συνίσταται στο ότι *δίκαιο και θρησκεία ταυτίζονται*, γιαυτό και ο ιερός μουσουλμανικός νόμος ονομάζεται στα αραβικά και *Shari' a* (σαρία), δηλαδή το μονοπάτι που οδηγεί στον Αλλάχ. Πηγές του μουσουλμανικού δικαίου αποτελούν το Κοράνι και η Σούννα ή αλλιώς Χαντίθ²¹.

Το Κοράνι είναι το βιβλίο του θεού (Αλλάχ) σταλμένο με τον τελευταίο από τους προφήτες του τον Μωάμεθ. Δεν πρόκειται για βιβλίο που περιέχει μια συστηματική παρουσίαση του Ισλάμ αλλά για ένα κείμενο με πολυάριθμες σκέψεις. Μεγάλο μέρος του

¹⁷ Άρθρο 8 Σ : «Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος. Δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια, με οποιοδήποτε όνομα, δεν επιτρέπεται να συσταθούν.»

¹⁸ Άρθρο 87 Σ : «1. Η δικαιοσύνη απονέμεται από δικαστήρια συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές, που απολαμβάνουν λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία.
2. Οι δικαστές, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, υπόκεινται στο Σύνταγμα και στους νόμους και σε καμιά περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος. ...»

¹⁹ Βλ. Tsourkas, Les juridictions musulmanes en Grece, Hellenic Review of International Relations 2 No II, 1981-1982, σελ. 587.

²⁰ Τσιτσελίκη, Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, εκδ. ΚΕΜΟ, σελ.312· ΠρΘηβ 405/ 2000 Δ 32. 1097. Για το θέμα βλ. και αναλυτικότερα παρακάτω σχετικά με τα υποκειμενικά όρια ισχύος του ιερού ισλαμικού νόμου.

²¹ Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο, σελ. 15.

βιβλίου, σχεδόν το ένα δεύτερο ασχολείται με θέματα του οικογενειακού δικαίου και το ένα τρίτο ασχολείται με τα θέματα της λύσης του γάμου, διότι η οικογένεια στο Ισλάμ είναι ο πυρήνας της υπό κατασκευή ισλαμικής κοινωνίας²².

Η Σούννα ή οι Χαντίθ αποτελούν τις «παραδόσεις» του Ισλάμ που διαμορφώνονται με την ερμηνεία και τη συμπλήρωση του ιερού βιβλίου του Κορανίου. Πρόκειται δηλαδή για κανονισμούς ή για ένα τρόπο ζωής που στηρίζεται σε διηγήσεις προσώπων. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι η χαντίθ αποτελεί την εξιστόρηση ενός γεγονότος, ενώ η σούννα αποτελεί τη νομική διάταξη που προέρχεται από την πράξη αυτή, δηλαδή την πρωτότυπη στο συγκεκριμένο θέμα συμπεριφορά του Μωάμεθ. Ζήτημα ωστόσο αποτελεί ο έλεγχος της γνησιότητας των Χαντίθ και η υποχρεωτικότητά τους. Υπάρχουν πολλές συλλογές χαντίθ, που κωδικοποιήθηκαν στις νομικές σχολές των Αράβων περίπου μέχρι το 1000 μ.Χ και από κεί και πέρα εφαρμόζονται οι αρχές της κοινής συναίνεσης και της νομικής αναλογίας²³. Ωστόσο ο ιερός μουσουλμανικός νόμος ως περιεχόμενο είναι ένα απροσδιόριστο προφορικό δίκαιο· πρώτον, διότι οι αποκλίσεις ανάμεσα στις κωδικοποιήσεις των χαντίθ είναι μεγάλες και συνδέονται με τις νομικές σχολές και τα διαφορετικά δόγματα του ισλαμικού κόσμου που εκπροσωπούν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Σουννίτες και τους Σίιτες· και δεύτερον, ως δίκαιο έχει πάψει προ πολλού να ισχύει και στον ισλαμικό κόσμο, όπως για παράδειγμα στην Τουρκία από το 1926, με αποτέλεσμα να αποτελεί πλέον ένα απολιθωμένο και αναχρονιστικό πρότυπο οικογενειακής συμπεριφοράς.

IV. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος στην ευρωπαϊκή νομολογία

Το θέμα της αποδοχής του ιερού μουσουλμανικού νόμου και της συμβατότητάς του με τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από συγκριτική σκοπιά, διότι η εγκατάσταση μουσουλμάνων από ισλαμικές χώρες είναι πλέον συνήθης στο ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπως και η περίπτωση των μικτών (πολιτικών) γάμων, δηλαδή γάμων μεταξύ μουσουλμάνων με χριστιανές²⁴ ή και αντίστροφα. Θα μπορούσε μάλιστα να ειπωθεί ότι η Ευρώπη αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο υποδοχής οικονομικών-μεταναστών από ισλαμικές χώρες, όπως η Αμερική υπήρξε χώρα υποδοχής Αφρικανών. Η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού δικαίου για τη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων των μουσουλμάνων έχει απασχολήσει επανειλημμένα την ευρωπαϊκή νομολογία, κυρίως τη γερμανική, την αγγλική αλλά και τη γαλλική. Τα θέματα ωστόσο, που προέκυψαν, είναι

²² Οι άλλες διατάξεις αναφέρονται στη λατρεία, τη νηστεία, τον καθαρισμό και το προσκύνημα όπως και εκείνες που αναφέρονται στις σχέσεις τους με τους μη μουσουλμάνους για παράδειγμα αφορούν τον "ιερό πόλεμο, jihad", ενώ μια τρίτη κατηγορία είναι αυτές που αναφέρονται σε ποινές για φόνο, κλοπή, ληστεία και γενικά οι κατευθυντήριες γραμμές για το βίο των ανθρώπων.

²³ Για τη σημασία, την εξέλιξη και την κριτική των χαντίθ, βλέπε, στην ελληνική γλώσσα, το έργο του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστασίου Γιαννουλάτου, *Ισλάμ*, 125 επ.

²⁴ Βλ. Behrens, "Zur Eheschliessung", *StAZ* 23 Nr.3, σελ 82 (επρόκειτο για το γάμο ενός Σαουδάραβα και μιας χριστιανής στο Λονδίνο).

ιδιαίτερα πολύπλοκα, επειδή πρόκειται για πολλές και διαφορετικές δικαστικές κρίσεις που αναφέρονται είτε στη *διεθνή δικαιοδοσία* των (ευρωπαϊκών) δικαστηρίων για θέματα αλλοδαπών μουσουλμάνων που κατοικούν στο ευρωπαϊκό έδαφος, είτε αναφέρονται στο *εφαρμοστέο δίκαιο* για τους αλλοδαπούς μουσουλμάνους ή και για τους πολίτες των κρατών- μελών της ΕΕ, όταν π.χ. συντρέχει περίπτωση μικτού γάμου (π.χ. γερμανίδας που έγινε μουσουλμάνο λόγω του γάμου της με τούρκο υπήκοο), είτε, τέλος, αναφέρονται μόνο στην περίπτωση *της αναγνώρισης και εκτέλεσης* αλλοδαπών αποφάσεων²⁵ που εκδόθηκαν σε ισλαμικές χώρες.

Ενδεικτικά θα αναφερθώ σε τρία θέματα που απασχόλησαν την αγγλική²⁶, τη γερμανική²⁷ και τη γαλλική²⁸ νομολογία: το πρώτο αφορά τον τύπο του γάμου μουσουλμάνου (Σαουδάραβα) με χριστιανή που τελέστηκε στην Ευρώπη και συγκεκριμένα στο Λονδίνο, το δεύτερο αφορά τον τρόπο της λύσης και την αναγνώριση στη Γερμανία αποφάσεων διαζυγίου που εκδόθηκαν κατά το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο και το τελευταίο αφορά τα κληρονομικά δικαιώματα παιδιού μουσουλμάνων που γεννήθηκε στη Γαλλία από το δεύτερο γάμο των γονέων του, οι οποίοι όμως ζούσαν σε καθεστώς πολυγαμίας.

Καταρχήν όσον αφορά τον τύπο του γάμου σημασία έχει όχι μόνο το θρήσκευμα των μελλονύμφων αλλά και ο τόπος της τέλεσης του γάμου, όπως επίσης και ο τύπος που προβλέπεται από τον τόπο της τέλεσής του. Όσον αφορά τη λύση του γάμου, στο μουσουλμανικό θρησκευτικό δίκαιο η λύση του γάμου γίνεται με αποπομπή της συζύγου και εξωδικαστικά. Έτσι τέθηκε το ερώτημα, αν τα ιδιωτικά αυτά διαζύγια, κατά το μουσουλμανικό νόμο, έχουν νομική ισχύ και μπορούν να αναγνωρισθούν και να κηρυχθούν εκτελεστά ή αν ο τρόπος αυτός λύσης του γάμου αντίκειται στην εσωτερική (γερμανική) δημόσια τάξη. Σύμφωνα με τη γερμανική νομολογία, η λύση του γάμου απαγγέλλεται μόνο από τα πολιτικά δικαστήρια και γι' αυτό το ιδιωτικό διαζύγιο με συναίνεση ή με αποπομπή κρίθηκε ότι αντίκειται στην εσωτερική δημόσια τάξη, με αποτέλεσμα να αρνηθούν τα δικαστήρια να εφαρμόσουν τον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Η θέση αυτή ισχύει όμως μόνο για τη λύση του γάμου στη Γερμανία, δηλαδή μόνο για τη λύση του γάμου με αποπομπή π.χ. της γερμανίδας που έγινε μουσουλμάνο για να τελέσει γάμο με μουσουλμάνο όχι όμως και για την αναγνώριση αλλοδαπών αποφάσεων ισλαμικών κρατών, όπου ο τρόπος της λύσης του γάμου, π.χ. με αποπομπή και ιδιωτικά, αποτελεί ζήτημα της *lex fori*, δηλαδή του τόπου όπου εκδίδεται το διαζύγιο²⁹.

²⁵ Kleinrahm- Partikel, Die Anerkennung ausländischer Ehescheidung in Ehesachsen 1970, σελ. 18επ.· Beule, Die Anerkennung ausländischer Ehescheidung in Ehesachsen, insbesondere bei Privatscheidung, StAZ 32(1979), Nr2. 29ff.

²⁶ Behres, "Zur Eheschlieschung " St AZ 23, Nr 3, 82.

²⁷ Βλ. Partikel, Kritische Bemerkungen zur rechtlichen Beurteilung von Privatscheidung, FamRZ 1969. 15.

²⁸ Cour de Cassation 25.2.1997, Recueil Dalloz 1997. 453.

²⁹ Βλ. Partikel, Kritische Bemerkungen zur rechtlichen Beurteilung von Privatscheidungen im Inland, FamRZ 1969.15.

Παρόμοια έκρινε το Ακυρωτικό στη Γαλλία σε πρόσφατη απόφασή του - το 1997- σχετικά με τα κληρονομικά δικαιώματα τέκνου μουσουλμάνου, ο οποίος ζούσε σε καθεστώς πολυγαμίας και είχε γαλλική υπηκοότητα· δέχθηκε δηλαδή ότι η ιδιότητα του κληρονόμου στηρίζεται στη συγγένεια και αφορά προσωπική κατάσταση που πρέπει να κριθεί από τον ιερό νόμο στο βαθμό που οι αιτούντες δεν απεμπολούν την υπαγωγή τους σε αυτό. Η απόφαση αυτή επικρίθηκε με το επιχείρημα ότι από άποψη ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, αν εφαρμοζόταν αλλοδαπό δίκαιο μια τέτοια απόφαση θα ήταν αντίθετη προς τη δημόσια τάξη³⁰.

Παρά την ελλειμματική και αποσπασματική αυτή παρουσίαση φαίνεται να προκύπτει μια διφορούμενη στάση· δηλαδή, με βάση την αρχή της ανεκτικότητας, ο σεβασμός της διαφορετικότητας γίνεται αποδεκτός, όταν αυτή αποτελεί κοινή πεποίθηση των διαδίκων, δηλαδή όταν ζουν σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, κυρίως όταν συντρέχει το στοιχείο της αλλοδαπότητας αλλά και της ημεδαπότητας στην περίπτωση, για παράδειγμα, που πρόκειται για θρησκευτικές μειονότητες, ενώ αναζητείται διέξοδος στη εγχώρια δημόσια τάξη όταν πρόκειται για μικτό γάμο, συνήθως χριστιανής με μουσουλμάνο.

IV. Ο ιερός μουσουλμανικός νόμος ως εσωτερικό δίκαιο στην Ελλάδα

Τα θέματα της θρησκευτικής ετερότητας, δηλαδή της διαφοράς θρησκείας, στο χώρο του οικογενειακού δικαίου δεν έχουν τύχει μέχρι σήμερα μιας συνολικής και εκτεταμένης έρευνας, κυρίως λόγω της θρησκευτικής ομοιογένειας του ελληνικού πληθυσμού, με εξαίρεση ίσως το ζήτημα του κύρους του γάμου των μαρτύρων του Ιεχωβά³¹. Η ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων των ελλήνων που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, όπως και οι κληρονομικές σχέσεις τους, είναι ένα θέμα με αρκετές διχογνωμίες που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Η σταδιακή, ωστόσο, μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής οικονομικών προσφύγων και μάλιστα από χώρες με μουσουλμανικό πληθυσμό επιβάλλει τη διερεύνηση των θεμάτων αυτών, διότι αναμφίβολα θα υπάρξουν μικτοί γάμοι³² και θα ανακύψουν οικογενειακά προβλήματα με αποτέλεσμα να τεθεί εκ νέου το πρόβλημα της έκτασης εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου για τις οικογενειακές σχέσεις σε όλη την επικράτεια.

Πρέπει ωστόσο να διευκρινισθεί ότι τα ζητήματα των αλλοδαπών - μουσουλμάνων, δηλαδή όσων μουσουλμάνων δεν έχουν την ελληνική ιθαγένεια είναι διαφορετικά από

³⁰ Σχόλιο Fulchiron, Recueil Dalloz 1997. 454

³¹ Βλ. σχετ. Κονιδάρη, Νομική θεωρία και πράξη για τους μάρτυρες του Ιεχωβά, 3 εκδ. 1991· Γενικά για τα θέματα αυτά βλ. Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα (επιμελ. Χριστόπουλος), 1999

³² Οι μικτοί γάμοι αλλοθρήσκων ή πιο συγκεκριμένα χριστιανών και μουσουλμάνων είναι εφικτοί μόνο ως πολιτικοί, επειδή κάθε θρησκεία (χριστιανική, μωαμεθανική ή ιουδαϊκή) απαγορεύει το γάμο με αλλόθρησκο. Κατά συνέπεια τα έννομα αποτελέσματα των πολιτικών γάμων των ελλήνων-μουσουλμάνων πρέπει να ρυθμίζονται από τον αστικό κώδικα.

εκείνα που ανακύπτουν από τη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων. Στην περίπτωση αυτή τίθενται καταρχήν ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας των ελληνικών δικαστηρίων, δηλαδή αν τα ελληνικά δικαστήρια έχουν αρμοδιότητα να επιλύσουν τη διαφορά³³, ζητήματα εφαρμοστέου δικαίου, δηλαδή σύμφωνα με ποιο δίκαιο θα κρίνουν τη διαφορά³⁴ καθώς και ζητήματα αναγνώρισης και εκτέλεσης αλλοδαπών αποφάσεων³⁵. Η απορία βέβαια που διατυπώνεται στην παρούσα επισκόπηση είναι αν ο Έλληνας δικαστής θα μπορέσει να αρνηθεί την εφαρμογή του ισλαμικού ιερού νόμου ως αντίθετου στη ελληνική δημόσια τάξη, όταν αυτός αποτελεί εσωτερικό δίκαιο για τους Έλληνες μουσουλμάνους.

Η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται ως θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα για όλους τους Έλληνες πολίτες στο άρθρ.13 του Συντάγματος. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης έχει ένα θετικό όσο και ένα αρνητικό περιεχόμενο³⁶. Ως θετικό περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας ορίζεται η ελευθερία να πιστεύει ο καθένας σε ό,τι του υπαγορεύει η συνείδησή του, ενώ ως αρνητικό περιεχόμενο ορίζεται η υποχρέωση της πολιτείας να απέχει από πράξεις που θα αναγκάζουν τον πολίτη να δηλώνει τα θέματα που αναφέρονται στην συνείδησή του. Σύμφωνα με τη συνταγματική αυτή αρχή στο οικογενειακό δίκαιο ορίζεται, στα άρθρα 1416 και 1446, ότι οι διατάξεις του αστικού κώδικα εφαρμόζονται ανεξάρτητα από το θρήσκευμα ή το δόγμα των συζύγων ή τον τύπο του γάμου, πολιτικό ή θρησκευτικό, **εκτός αν ορίζεται διαφορετικά**.

Με βάση την επιφύλαξη αυτή προκύπτουν τέσσερα ζητήματα : *πρώτον*, αν η εξαίρεση, ως προς τους Έλληνες μουσουλμάνους, εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα · *δεύτερον* ποιους Έλληνες μουσουλμάνους περιλαμβάνει, δηλαδή ποιο είναι το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής της εξαίρεσης · *τρίτον* ποιες οικογενειακές σχέσεις καταλαμβάνει, δηλαδή ποιο είναι το αντικειμενικό πεδίο της · και *τέταρτον* αν οι θρησκευτικοί κανόνες και η εφαρμογή τους είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και την ελληνική και διεθνή δημόσια τάξη, όπως προκύπτει από τις διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις, που έχει υπογράψει η Ελλάδα και ισχύουν ως εσωτερικό δίκαιο με βάση το άρθρ. 28 Σ.

³³ Βλ. άρθρ. 3 ΚΠολΔ (για τη διεθνή δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων), άρθρ. 39 ΚΠολΔ (για τη διεθνή δικαιοδοσία των γαμικών διαφορών), άρθρ. 611 ΚΠολΔ (για την έλλειψη διεθνούς δικαιοδοσίας για τις γαμικές διαφορές) , 622 ΚΠολΔ (για τις προϋποθέσεις υπάρξεως διεθνούς δικαιοδοσίας για τις διαφορές γονέων και τέκνων) και 683 ΚΠολΔ (για τα ασφαλιστικά μέτρα).

³⁴ Συνήθως ο σύνδεσμος που κρίνει τα θέματα του εφαρμοστέου δικαίου στις οικογενειακές σχέσεις είναι καταρχήν η κοινή ιθαγένεια των συζύγων. Βλ. σχετικά Ευρυγένη, ΙΔΔΔ, 1973, σελ. 291 επ

³⁵ Άρθρα 323 ΚΠολΔ (για την αναγνώριση του δεδικασμένου από αλλοδαπή απόφαση) και 905 ΚΠολΔ για την κήρυξη της εκτελεστότητας, οπότε και τίθεται το θέμα της αντίθεσης με την ελληνική δημόσια τάξη. Με βάση την κήρυξη της εκτελεστότητας τα γερμανικά δικαστήρια αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν το θεσμό της συζύγου, που στηρίζει το θεσμό της πολυγαμίας στο μουσουλμανικό δίκαιο, χαρακτηρίζοντας την αποπομπή ως ιδιωτικό διαζύγιο και υποστηρίζοντας ότι αυτό αντίκειται στην εσωτερική τους δημόσια τάξη. Ζήτημα τίθεται για το πως θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τα ελληνικά δικαστήρια παρόμοιο ζήτημα σε διαφορά αλλοδαπών μουσουλμάνων, όταν ισχύει ως εσωτερικό δίκαιο ο ιερός μουσουλμανικός νόμος που προβλέπει το *repudium*.

³⁶ Βλ. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα- Ατομικές ελευθερίες, 1982, 4 εκδ. σελ.251

Πριν αναφερθώ αναλυτικά στα ζητήματα, που έθεσα, θα επιχειρήσω μια γενική παρατήρηση για το οικογενειακό δίκαιο των χωρών με μουσουλμανικό πληθυσμό³⁷. Οι χώρες που έχουν μουσουλμανικό πληθυσμό διακρίνονται, όσον αφορά τη ρύθμιση των οικογενειακών έννομων σχέσεων, σε δύο μεγάλες κατηγορίες: σε εκείνες που έχουν κοσμικό οικογενειακό δίκαιο και σε εκείνες που έχουν θρησκευτικό οικογενειακό δίκαιο. Στις **ευρωπαϊκές χώρες** που έχουν αμιγώς μουσουλμανικό πληθυσμό, και εδώ θα κατατάξω την Τουρκία, το στοιχείο της θρησκείας στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων είναι εντελώς αδιάφορο, επειδή έχουν κοσμικό και όχι θρησκευτικό δίκαιο. Στην Τουρκία, με την εκκοσμίκευση του κράτους την εποχή του Κεμάλ, καταργήθηκε η αρμοδιότητα των ιεροδικείων, τα οποία θεωρούνταν ο ακρογωνιαίος λίθος του ιερού μουσουλμανικού δικαίου και εισήχθη το 1926 αστικός κώδικας που ρυθμίζει και τις οικογενειακές σχέσεις, σχεδόν σε μετάφραση από τον ελβετικό κώδικα. Το ίδιο ισχύει και για τις χώρες που είχαν σοσιαλιστικά καθεστώτα, όπως π.χ. η Αλβανία³⁸ ή η πρώην Γιουγκοσλαβία, όπου η θρησκεία δεν είχε καμιά επιρροή στην πολιτεία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι στις χώρες αυτές ισχύει υποχρεωτικά ο *πολιτικός τύπος* για την τέλεση του γάμου. Αντίθετα για τους μουσουλμάνους που προέρχονται από χώρες **μη ευρωπαϊκές**, όπως π.χ. τη Συρία, την Αλγερία, το Πακιστάν κ.ά, το οικογενειακό δίκαιο έχει, κατά κανόνα, θρησκευτικό χαρακτήρα, δηλαδή οι οικογενειακές σχέσεις ρυθμίζονται από τον ιερό μουσουλμανικό δίκαιο³⁹. Έτσι από τη σκοπιά της θρησκείας υπάρχει καταρχήν ένα διαφορετικό καθεστώς ανάμεσα στους έλληνες μουσουλμάνους και τους αλλοδαπούς μουσουλμάνους · ενώ στην Ελλάδα οι οικογενειακές σχέσεις των ελλήνων- μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης ρυθμίζονται από τον ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, οι αλλοδαποί μουσουλμάνοι, από άποψη συγκριτικού -ιδιωτικού διεθνούς- δικαίου, αν προέρχονται από ευρωπαϊκές χώρες θα υπάγονται σε κοσμικό δίκαιο, ενώ αν προέρχονται από ισλαμικές χώρες ενδεχομένως να υπάγονται στον ιερό μουσουλμανικό νόμο, όπως και οι έλληνες μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Ειδικότερα *ωστόσο στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου μόνο στην Ελλάδα* ισχύει ο ιερός μουσουλμανικός νόμος για το προσωπικό καθεστώς των ελλήνων μουσουλμάνων.

V. Η ισχύς του ιερού μουσουλμανικού νόμου

Σε ό,τι αφορά την ισχύ του ιερού μουσουλμανικού νόμου στην Ελλάδα ο πρόσφατος νόμος 1920/1991 στο άρθρ. 5 § 2 ορίζει ότι "ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών **της περιφέρειας του** επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών,

³⁷ Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο, ΔιδΔ, 1996· Ahmed, Law of Divorce · Tandon, Mohamedan Law, · Prader, Das islamisches Eherecht, · Bousquet, Le droit Musulman, 1963

³⁸ Άρθρ.12 αλΒΑΚ/1999 και άρθρ. 15 §1 αλΒΑΚ, που καθιερώνει το κώλυμα της διγαμίας

³⁹ Το θρησκευτικό δίκαιο των μουσουλμάνων ωστόσο δεν παρουσιάζει απόλυτη ομοιογένεια, επειδή αυτό συνδέεται με τα δόγματα και τις ιερατικές σχολές του ισλάμ (Σουννίτες, Σηίτες, Χαναφίτες, Σαφηίτες, Μαλακίτες).

επιτροπειών, χειραφείας ανηλικών, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, **εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο**". Το άρθρο αυτό ωστόσο δεν περιέχει κανόνα ουσιαστικού δικαίου που να ορίζει το εφαρμοστέο δίκαιο, αλλά μόνο κανόνα δικονομικού δικαίου, με αποτέλεσμα να θέτει -εκ νέου- το ερώτημα σχετικά με τα όρια εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου τόσο τα υποκειμενικά, δηλαδή ποιοι μουσουλμάνοι υπάγονται στο ιερό νόμο, όσο και τα αντικειμενικά, δηλαδή ποιες έννομες σχέσεις διέπονται από τον ιερό νόμο⁴⁰.

Βασικός κανόνας του ουσιαστικού δικαίου που ρυθμίζει το θέμα των οικογενειακών σχέσεων των ελλήνων-μουσουλμάνων είναι το άρθρ. 4 του ν. 147/1914 "περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως". Στο άρθρο 4 του παραπάνω νόμου ορίζεται ότι: **"Τα του γάμου των εις μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και εις τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν.**- Ως προς τους μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης.-"

Η ισχύς του ιερού μουσουλμανικού νόμου στηρίζεται επομένως στο ν. 147/1914, ο οποίος εκδόθηκε για την εκτέλεση της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, ενώ στη συνέχεια, πλην του παραπάνω ν. 147/1914, εκδόθηκε και ο ν. 2345/1920 "περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν Κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων", ο οποίος καθόρισε στο άρθρ. 10 §1 τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του μουφτή⁴¹. Ακολούθησε η Συνθήκη των Σεβρών το 1920, η οποία κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ τέσσερα χρόνια αργότερα μαζί με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 που κυρώθηκαν με το ΝΔ 25/25.8 1923 και η οποία όριζε στο άρθρο 42 § 1 τη δέσμευση της Ελλάδας να σεβαστεί τα έθιμα της μουσουλμανικής μειονότητας, που απορρέουν από συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές⁴², ενώ, σύμφωνα με την 42 § 2, ο τρόπος εφαρμογής του περιεχομένου της ορίζεται ότι θα είναι αντικείμενο επεξεργασίας *μικτής επιτροπής με αντιπροσωπεία της μειονότητας και της κυβέρνησης*. Στη συνθήκη της Λωζάνης η Τουρκία, ενόψει των κυοφορούμενων αλλαγών προς την κατεύθυνση του κοσμικού κράτους, *έθεσε ως όρο μόνο τη λήψη κατάλληλων και αναγκαίων μέτρων για το σεβασμό των θρησκευτικών εθίμων και όχι την εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου*. Με την εισαγωγή του αστικού κώδικα το 1946, στο άρθρ. 6 του ΕισΝΑΚ *καταργείται ρητά* το άρθρο 4 του ν.

⁴⁰ Πρβλ. Παπαχρίστου, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρ. 1416 αρ. 12· Κουμάντο, ΟικογΔ Ι, σελ. 247

⁴¹ Στη συνέχεια ωστόσο με το ν. 2228/ 1920 "περί διαζυγίου" καταργήθηκε η εξαίρεση αλλά μόνο ως προς τους ισραηλίτες. [στο άρθρ. 20 ν. 2228/1920 ορίστηκε ότι "αι διατάξεις του άρθρ. 4 του ν. 147/1914 διατηρούνται εν ισχύι μόνον ως προς τους μουσουλμάνους"]

⁴² Βλ.Τσιτσελίκη, Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, στο: Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, σελ.278

147/1914 για τους ισραηλίτες, δηλαδή η δικαιοδοσία των θρησκευτικών αρχών ως προς τους ισραηλίτες⁴³, ενώ πρόσφατα έχουμε την ψήφιση του ν. 1920/1991⁴⁴ " περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών", ο οποίος στο άρθρ. 5 § 2 ορίζει ότι " ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία επί μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών της περιφέρειας του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο."

Τα ερμηνευτικά ζητήματα που τέθηκαν, όσον αφορά την ισχύ του ιερού μουσουλμανικού νόμου με βάση το άρθρ. 4 του ν. 147/1914, είναι καταρχήν : 1) αν με τη συνθήκη της Λωζάνης (1923) καταργήθηκε ή όχι *αυτοδικαίως* η Συνθήκη των Αθηνών (1913)⁴⁵ και 2) αν με την εισαγωγή του αστικού κώδικα (1946) καταργήθηκε *σιωπηρά* η εξαίρεση που ίσχυε για τους έλληνες μουσουλμάνους.

Σύμφωνα με την **κρατούσα γνώμη**⁴⁶, οι οικογενειακές σχέσεις των ελλήνων-μουσουλμάνων των χωρών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1913, αποτελούσαν δηλαδή μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς, ρυθμίζονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, επειδή α) με το άρθρ. 6 του ΕισΝΑΚ καταργήθηκε ρητά η θρησκευτική δικαιοδοσία μόνο για τους ισραηλίτες και β) διατηρήθηκε με το άρθρ. 8 ΕισΝΚΠολΔ σε ισχύ το άρθρ. 10 § 1 του ν. 2345/1920 που θεμελιώνει την αρμοδιότητα του μουφτή και επιβεβαιώνει έτσι έμμεσα την ισχύ του ν. 147/1914. Ο νόμος αυτός τροποποιήθηκε, όπως ήδη ειπώθηκε, πρόσφατα με το ν. 1920/1991.

Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε με σοβαρά επιχειρήματα ήδη από το 1953, με γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, που αφορούσε ειδικά τις κληρονομικές σχέσεις ελλήνων μουσουλμάνων, όπως και από τον καθηγητή του Οικογενειακού Δικαίου κ. Γ. Κουμάντο⁴⁷. Υποστηρίχθηκε *πρώτον* ότι η Συνθήκη της Λωζάνης (στο άρθρ. 42 §1) περιελάμβανε την υποχρέωση της πολιτείας να λάβει *μόνο τα κατάλληλα ή αναγκαία μέτρα* ώστε οι οικογενειακές σχέσεις και τα θέματα της προσωπικής κατάστασης να ρυθμίζονται σύμφωνα με τα μουσουλμανικά έθιμα. Η συνθήκη μάλιστα της Λωζάνης, κατά μία άποψη, αντικατέστησε τη Συνθήκη των Αθηνών του 1913, επειδή ακολούθησε ελληνοτουρκικός πόλεμος ο οποίος κατέληξε στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, που κυρώθηκε με το ΝΔ 25/25.8.1923· *δεύτερον* η μη ρητή κατάργηση του άρθρ. 4 ν.147/1914 για τους μουσουλμάνους με την εισαγωγή του αστικού κώδικα δεν

⁴³ Άρθρ. 6 ΕισΝΑΚ [" Καταργείται δια της εισαγωγής του αστικού κώδικος το άρθρ. 4 του ν. 147 της 5 Ιανουαρίου 1914 ως προς τους έλληνες ισραηλίτες ως και η επί των ελλήνων ισραηλιτών δικαιοδοσία των θρησκευτικών αυτών αρχών ή δικαστηρίων ..."]

⁴⁴ ΦΕΚ Α 11/4.2.1991

⁴⁵ Οι απόψεις των διεθνολόγων για την αυτοδικαία κατάργηση των διμερών συμφωνιών στην περίπτωση νέας εμπόλεμης κατάστασης των χωρών είναι διχασμένες. Κατά μια άποψη ο πόλεμος καταργεί αυτοδικαίως τις συνομολογημένες συνθήκες οποιαδήποτε φύσης μεταξύ των εμπόλεμων (Βλ. Σεφεριάδου, Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο, 1928, σελ. 281-282)

⁴⁶ Δεληγιάννης, ΟικογΔ Ι, σελ. 3 · Σπυριδάκης, ΟικογΔ, σελ. 84· Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη, ΟικογΔ Ι, σελ. 354 σημ. 10

⁴⁷ Κουμάντος, Οικογενειακό Δίκαιο Ι (1988), σελ. 245

αποκλείει τη συναγωγή της κατάργησης ερμηνευτικά με βάση το άρθρ. 2 του ΕισΝΑΚ, που διατηρεί σε ισχύ *μόνο* τις διατάξεις του αστικού δικαίου που προκύπτουν από διεθνείς συμβάσεις και όχι από διμερείς συμβάσεις· *τρίτον* ο σκοπός της εξαίρεσης ήταν η υπαγωγή των μουσουλμάνων στο ίδιο νομικό καθεστώς με τους Τούρκους ομόθρησκούς τους, για τους οποίους καταργήθηκε όμως η ισχύς του ιερού μουσουλμανικού νόμου· *τέταρτον* τελούσε υπό τους όρους της αμοιβαιότητας για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης -για τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς-, η οποία όμως μεταχείριση καταργήθηκε με την υποχρεωτική καθιέρωση του πολιτικού γάμου για όλους τους Τούρκους υπηκόους· *πέμπτον* η συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων δεν επιτρέπει ένα τμήμα του ελληνικού πληθυσμού να διέπεται από ένα αναχρονιστικό οικογενειακό δίκαιο· και *έκτον* οι διατάξεις που ορίζουν την δικαιοδοσία του μουφτή είναι διατάξεις καθαρά δικονομικού και όχι ουσιαστικού δικαίου, δηλαδή αναφέρονται στην αρμοδιότητα του μουφτή και δεν περιέχουν αναφορές για το εφαρμοστέο δίκαιο.

Το πρόβλημα της ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914 ανάγεται ουσιαστικά στο ότι δεν υπήρξε καμία ρητή αναφορά στο υπό κρίση ζήτημα τα επόμενα ογδόντα έξι χρόνια σε κανένα μεταγενέστερο νομοθέτημα, με ενδεχόμενο η αρμοδιότητα του μουφτή για όλα τα οικογενειακά θέματα να είναι άνευ νομοθετικής εξουσιοδότησης. Η ιστορική και νομοθετική διαδρομή, που επακολούθησε, σε επίπεδο εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς δικαίου έθεταν κάθε φορά νέα ερωτήματα σχετικά την ισχύ του άρθρου 4 του ν. 147/1914. Εξάλλου η κατάργηση του ιερού μουσουλμανικού νόμου, ειδικά στην Τουρκία από το 1926, αλλά και σε άλλες μουσουλμανικές χώρες, κατέστησε το ιερό μουσουλμανικό νόμο αποστεωμένο χωρίς κριτήριο ανέλιξης και δυνατότητα προσαρμογής με αποτέλεσμα να έχει ως μέτρο σύγκρισης μόνο το ελληνικό δίκαιο ή τα αναχρονιστικά θρησκευτικά δίκαια των φονταμενταλιστικών χωρών. Ωστόσο και ο πρόσφατος ν. 1920/1991, που ορίζει ότι "ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ Ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών **της περιφέρειας του** επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, **εφόσον** οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο " δεν λύνει το πρόβλημα, επειδή *δεν περιέχει κανόνα ουσιαστικού δικαίου*, ενώ θέτει παραπέρα και ζητήματα τοπικής αρμοδιότητας.

Με άλλα λόγια, ενώ τα άρθρα του αστικού κώδικα (1416 και 1446) εισάγουν εξαίρεση από τις ρυθμίσεις τους μόνο για τα θέματα των συζυγικών σχέσεων και της λύσης του γάμου, το άρθρ. 4 ν. 147/1914 αναφέρεται, εκτός από τα θέματα της νόμιμης σύστασης του γάμου, της λύσης του και των συζυγικών σχέσεων και στα θέματα της συγγένειας, ενώ το άρθρ. 5 § 2 ν. 1920/1991 αναφέρεται όχι μόνο στα θέματα των συζυγικών σχέσεων αλλά και σε θέματα ανηλίκων και μάλιστα στο θεσμό της χειραφείας ανηλίκων, που είχε ήδη καταργηθεί από το 1983 (άρθρ. 21 ν. 1329/1983). Έτσι περίπλοκο εμφανίζεται όχι μόνο το θέμα της ισχύος αλλά και των υποκειμενικών αλλά και των αντικειμενικών ορίων εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου.

A . Το υποκειμενικό πεδίο ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914

Το ζήτημα του *ποιοι έλληνες μουσουλμάνοι* υπάγονται στον ιερό μουσουλμανικό νόμο για τα θέματα της προσωπικής τους κατάστασης, απασχόλησε από νωρίς την ελληνική νομολογία καταρχήν σε σχέση με τους μουσουλμάνους που ζούσαν στην Κρήτη μετά την προσάρτησή της στην Ελλάδα, αλλά και αργότερα σε σχέση με τους μουσουλμάνους που ζούσαν στα Δωδεκάνησα μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα. Ο Άρειος Πάγος, με την υπ' άρθρ. 105/1937⁴⁸ απόφασή του, που αφορούσε κληρονομική διαφορά, δέχτηκε ότι ο ιερός μουσουλμανικός νόμος δεν έχει εφαρμογή για εκείνους τους μουσουλμάνους οι οποίοι και προ της προσαρτήσεως διέπονταν, ως προς το δικαίωμα του διατιθέναι, από ειδικούς νόμους κατά μεταβολή του ιερού νόμου προηγηθείσα της προσαρτήσεως (άρθρ. 98 ν. 434/1911 της Κρητικής Πολιτείας περί της Μουσουλμανικής Κοινότητας). Επομένως εξαιρέθηκαν του πεδίου εφαρμογής του άρθρ. 4 του ν. 147/1914 οι μουσουλμάνοι της Κρήτης. Το ίδιο συνέβη και αργότερα σε σχέση με τους μουσουλμάνους της Δωδεκανήσου και μάλιστα με απόφαση *ad hoc* για το θέμα της λύσης του γάμου. Σύμφωνα με την ΟλομΑΠ 738/1967⁴⁹ σε αγωγή διαζυγίου *ελλήνων μουσουλμάνων κατοίκων της Δωδεκανήσου* έκρινε ότι για αυτούς έχουν εφαρμογή οι διατάξεις του αστικού κώδικα, επειδή με τη Συνθήκη Ειρήνης με την Ιταλία στις 10.2.1947 η Ελλάδα δεν ανέλαβε δέσμευση για το προσωπικό δίκαιο όσον αφορά τους έλληνες μουσουλμάνους.

Ωστόσο το θέμα αν πρόκειται για προσωπικό δίκαιο των ελλήνων μουσουλμάνων ή για τοπικό δίκαιο των ελλήνων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης που αφορά αποκλειστικά τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς, δεν είναι απόλυτα ευκρινές. Στη θεωρία φαίνεται μάλλον κρατούσα η άποψη ότι πρόκειται *για προσωπικό και όχι για τοπικό δίκαιο* των ελλήνων μουσουλμάνων⁵⁰. Με βάση αυτή την άποψη της θεωρίας η νομολογία επεξέτεινε μάλιστα την ισχύ του και *σε όλους τους έλληνες μουσουλμάνους*, ανεξάρτητα αν ήταν κάτοικοι ή όχι των περιοχών της Δυτικής Θράκης όπου κατοικούσαν οι μη ανταλλάξιμοι πληθυσμοί, στους οποίους αποκλειστικά αναφερόταν η διμερής Συνθήκη των Αθηνών του 1913. Συγκεκριμένα η ΑΠ 1723/1980 Τμ. Γ' ⁵¹, έκρινε σε υπόθεση διατροφής της συζύγου για τον εαυτό της και τον γιο της, *ότι δικαιοδοσία έχει ο Μουφτής, ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας τους*, παρόλο που οι διάδικοι ήταν *κάτοικοι Αθηνών* από το 1965 καταγόμενοι εξ Αιγύπτου - ο μεν σύζυγος ήταν έλληνας υπήκοος γεννημένος στην Αλεξάνδρεια όπου όμως τέλεσε δεύτερο γάμο με μουσουλμάνα και γι' αυτό το λόγο ασπάσθηκε τον ισλαμισμό, η δε σύζυγος ήταν μουσουλμάνα αιγυπτιακής ιθαγένειας, η οποία με το γάμο της απέκτησε και την ελληνική ιθαγένεια-. Με αυτή την

⁴⁸ ΕΕΝ δ' 485= Θ ΜΗ 641

⁴⁹ ΝοΒ 16. 381

⁵⁰ Φραγκίστα, ΕρμΑΚ άρθρ. 6 ΕισΝΑΚ, αρ. 3 και 22· Παπαστερίου, ΓενΑρχ Ι/α, σελ. 20· βλ. μάλλον αντιθ. Κουμάντο, ΟικογΔ Ι (1988), σελ. 244

⁵¹ ΝοΒ 29. 1217

ερμηνεία η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου επεκτείνεται σε όλη την επικράτεια για τους έλληνες μουσουλμάνους, παρά το γεγονός ότι το άρθρ. 4 του ν. 147/1914 εισάγει μάλλον τοπικό δίκαιο και όχι προσωπικό δίκαιο, δηλαδή η εξαίρεση αφορά μόνο για τους έλληνες μουσουλμάνους των προσαρτώμενων χωρών, δηλαδή τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς. Την άποψη ότι δεν αποτελεί προσωπικό δίκαιο, είχε άλλωστε δεχθεί ο Άρειος Πάγος σε παλαιότερη απόφασή του και μάλιστα της Ολομελείας για τους δωδεκανήσιους μουσουλμάνους, όπως ήδη ειπώθηκε παραπάνω. Για το λόγο αυτό, με βάση το σκοπό του νόμου, όπως προκύπτει και από τον τίτλο του ο οποίος αναφέρεται στην εδαφική επέκταση της ελληνικής νομοθεσίας στις προσαρτώμενες χώρες, ορθότερο είναι να δεχθούμε ότι πρόκειται **για τοπικό δίκαιο που ρυθμίζει θέματα προσωπικής κατάστασης που αφορούν μόνο τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, δηλαδή μόνο τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης.** Άλλως, σύμφωνα με τον πρόσφατο νόμο 1920/1991 που ορίζει τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του μουφτή εντός της περιφέρειας του (μόνον), αν δεχθούμε την άποψη περί προσωπικού δικαίου των ελλήνων μουσουλμάνων, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπάρχει υποχρέωση για διορισμό μουφτηδών σε όλες της περιφέρειες όπου κατοικούν έλληνες και ελληνίδες μουσουλμάνοι.

Ωστόσο και η άποψη ότι πρόκειται για τοπικό δίκαιο, έχει ως μειονέκτημα την ύπαρξη δύο νομικών καθεστώτων για τους έλληνες μουσουλμάνους [δηλαδή για άλλους - τους κατοίκους της Δωδεκανήσου που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1947, οι οικογενειακές σχέσεις να ρυθμίζονται από τον αστικό κώδικα- και για άλλους από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, με παραπέρα αμφισβήτηση αν πρόκειται για δίκαιο που αφορά μόνο τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς ή όλους τους έλληνες μουσουλμάνους της επικράτειας, πλην των Δωδεκανήσων⁵²] με αποτέλεσμα να παραβιάζεται έτσι όχι μόνο η αρχή της ανεξιθρησκείας του κράτους (άρθρ. 13 Σ) αλλά και η αρχή της ισοπολιτείας (άρθρ. 4 Σ). Η λύση αυτή, ότι πρόκειται για τοπικό δίκαιο της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, μολονότι ορθότερη, δεν λύνει απολύτως το πρόβλημα και για ένα επιπλέον λόγο, διότι στο άρθρ. 38 § 3 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης προβλέπεται ότι τα πρόσωπα που απαρτίζουν μια μειονότητα " θα απολαύωσιν πλήρως της ελευθερίας κυκλοφορίας και μεταναστεύσεως". Αυτή η εσωτερική μετανάστευση αποδεικνύεται από την καταγραφή των προβλημάτων των μουσουλμάνων γυναικών της περιοχής του Μεταξουργείου από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), η οποία απέδειξε ότι οι περισσότερες μουσουλμάνες της περιοχής του Μεταξουργείου είναι διαζευγμένες, δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους και κατάγονται από την περιοχή της Δ. Θράκης, δηλαδή στην ουσία αναζητούνε την ελευθερία τους από τη ασφυκτική (μουσουλμανική)

⁵² Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τον Α. Σκόρδα, Η μειονοτική ταυτότητα, σε : Η προστασία των μειονοτήτων (Ίδρυμα Μαραγκοπούλου), σελ. 165 (177)

κοινότητα με την εσωτερική μετανάστευση αντιμετωπίζοντας ωστόσο όλα τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το κοινωνικό αυτό δεδομένο της εσωτερικής μετανάστευσης έθεσε, εκ νέου, το πρόβλημα σε δικονομικό πλέον επίπεδο, όπως προκύπτει από την πρόσφατη απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών 405/ 2000⁵³. Επρόκειτο για μια αίτηση διορισμού ειδικού επιτρόπου της ανήλικης θυγατέρα, η οποία ασκήθηκε από τη μητέρα, που ήταν μουσουλμάνο στο θρήσκευμα και κάτοικος Θηβών, προκειμένου να ασκήσει αυτή στη συνέχεια την αγωγή προσβολής της πατρότητας της κόρης της. Το δικαστήριο δέχθηκε, ότι από το άρθρο 5 §§ 1 και 2 ν. 1920/1991 προκύπτει ότι ο μουφτής ασκεί στην περιφέρειά του δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων αλλά, ότι με βάση τις διεθνείς συνθήκες για τα ατομικά δικαιώματα η πολιτεία οφείλει να εγγυηθεί στον έλληνα μουσουλμάνο τη δικαιοταξία που επιθυμεί να υπαχθεί, άρα πρόκειται για *συντρέχουσα και όχι αποκλειστική αρμοδιότητα* του μουφτή. Η απόφαση αυτή επικρίθηκε σωστά, με βάση το δόγμα του δικονομικού δικαίου, ότι οι συντρέχουσες αρμοδιότητες αφορούν μόνον την τοπική και όχι την υλική αρμοδιότητα των δικαστηρίων⁵⁴. Ωστόσο στην περίπτωση των μουσουλμάνων που κατοικούν εκτός Δυτικής Θράκης, εφόσον εφόσον ο ιερός μουσουλμανικός νόμος αποτελεί όχι προσωπικό αλλά τοπικό δίκαιο για τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης, έχουμε *αποκλειστική τοπική* αρμοδιότητα μόνον των τακτικών δικαστηρίων. Πρόβλημα, επομένως, συντρέχουσας υλικής αρμοδιότητας θα ετίθετο μόνο για τα πολιτικά δικαστήρια της Δυτικής Θράκης.

B. Το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4 του ν. 147/1914

Σημαντικά, ωστόσο, ζητήματα ανακύπτουν και ως προς την οριοθέτηση του πεδίου ισχύος του ιερού μουσουλμανικού *από άποψη αντικειμένου*, δηλαδή ποιες έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή. Το άρθρ. 4 ν. 147/1914 αναφέρεται στα θέματα που σχετίζονται με τη νόμιμο σύσταση του γάμου, τις συζυγικές σχέσεις συνεστώτος του γάμου, τη διάλυσή του και τα του συγγενικού δεσμού. Οι τέσσερις αυτές λέξεις ωστόσο δεν επαρκούν για να καλύψουν όλο το εύρος των ρυθμίσεων του οικογενειακού δικαίου με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εύλογα ζητήματα σχετικά με τις οικογενειακές έννομες σχέσεις που υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή.

1. Προϋποθέσεις έγκυρης σύναψης του γάμου

⁵³ Δ 32 (2001). 1097

⁵⁴ Μπέης, παρατηρήσεις στην ΜονΠΘηβ 405/2000 Δ 32. 1098

Ως προς το θέμα της σύστασης του γάμου η αρμοδιότητα του μουφτή δεν μπορεί να τεθεί σε αμφισβήτηση, επειδή αυτή προκύπτει και από τη ρύθμιση του άρθρ. 1367 ΑΚ, που ορίζει, όπως για όλα τα δόγματα και τα θρησκευόμενα, ότι τα θέματα τα σχετικά με τη σύσταση του θρησκευτικού γάμου διέπονται από το δόγμα και τους κανόνες της κάθε θρησκείας, *εφόσον δεν είναι αντίθετες με τη δημόσια τάξη*. Ζητήματα, ωστόσο, αντίθεσης προς τη δημόσια τάξη μπορούν να προκύψουν από την εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου σχετικά με την πολυγαμία των μουσουλμάνων, τη νόμιμη ηλικία για την τέλεση του γάμου ειδικά σε ό,τι αφορά την ηλικία της γυναίκας, η οποία στο ιερό νόμο είναι τα δέκα τέσσερα χρόνια, και την αντιπροσώπευση της γυναίκας κατά τη σύναψη του γάμου.

Σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό νόμο **η πολυγαμία** δεν απαγορεύεται⁵⁵, ενώ σύμφωνα με τον αστικό κώδικα, το κώλυμα του άρθρου 1354 ΑΚ, που καθιερώνει την αρχή της μονογαμίας, αποτελεί στοιχείο της δημόσιας τάξης, γι' αυτό και η διγαμία αποτελεί ταυτόχρονα και αξιόποινη πράξη. Παρόλα αυτά τα ποινικά δικαστήρια, με βούλευμα, αθώωσαν το 1995⁵⁶ μουσουλμάνο που κατηγορήθηκε από τη σύζυγό του για διγαμία, επειδή κρίθηκε ότι *το έννομο αγαθό που προστατεύεται είναι αυτό του γάμου*, ο οποίος όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ρυθμίζεται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Αξίζει ωστόσο αντίστροφα να επαινεθεί η με αριθμ. 9/1991 απόφαση της Μουφτείας Κομοτηνής για την ακύρωση γάμου λόγω διγαμίας, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή με την ΜονΠρΡοδ 58/1991⁵⁷. Η αρχή της μονογαμίας ως στοιχείο της δημόσιας τάξης προκύπτει, ωστόσο, όχι μόνο από το κώλυμα του άρθρ. 1354 ΑΚ, που αποτελεί μία από τις αρνητικές προϋποθέσεις για τη σύναψη του γάμου αλλά και από το άρθρ. 1348 ΑΚ, που καθιερώνει τη δυνατότητα της λύσης του γάμου **μόνο με δικαστική απόφαση και όχι ιδιωτικά**, π.χ. με την αποπομπή της συζύγου όπως προβλέπει ο ιερός μουσουλμανικός νόμος. Επομένως σε κάθε περίπτωση για την έγκυρη σύναψη γάμου, ακόμη και μεταξύ των ελλήνων μουσουλμάνων, απαιτείται η προηγούμενη δικαστική λύση του υπάρχοντος γάμου με απόφαση του μουφτή, ο οποίος ορίζεται ως το αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο για τη διάλυση του γάμου, εφόσον το ιδιωτικό διαζύγιο αντίκειται στην ημεδαπή δημόσια τάξη που καθιερώνει την τυπικότητα τόσο για τη σύσταση όσο και για την κατάργηση των οικογενειακών έννομων σχέσεων. Βέβαια θα πρέπει να ειπωθεί ότι και ο άκυρος γάμος λόγω διγαμίας, μολονότι πάσχει από απόλυτη ακυρότητα, παράγει όλα τα αποτελέσματα του γάμου μέχρι την ακύρωσή του, την οποία μπορεί είτε να μην επιδιώξουν ποτέ οι

⁵⁵ Η πολυγαμία αποτελεί ένα από τα μελανά σημεία του ιερού μουσουλμανικού νόμου. Σύμφωνα με αυτόν κάθε άντρας μπορεί να έχει ταυτόχρονα μέχρι τέσσερις γυναίκες, ενώ η γυναίκα μπορεί να παντρευτεί μόνο αν δεν είναι ήδη δεσμευμένη με γάμο. Η πολυγαμία έχει απαγορευτεί στην Τουρκία και την Τυνησία, ενώ σε άλλες χώρες, όπως π.χ. το Ιράκ, τη Συρία και το Μαρόκο, χρειάζεται δικαστική άδεια για γάμο με περισσότερες από μία γυναίκες, η οποία παρέχεται μόνο αν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα του άνδρα για διατροφή μεγαλύτερης οικογένειας. Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου, σελ. 49

⁵⁶ ΣυμβΠλημΞανθ 14/1995 Υπεράσπιση 1996. 1335

⁵⁷ Πρβλ. Τσιτσελίκη, Η θέση του μουφτή, όπ., σελ. 304 σημ. 50

σύζυγοι είτε, εν τέλει, να κριθεί από το μουφτή, ο οποίος ενδεχομένως επέτρεψε και το γάμο.

Όσον αφορά τη **σύσταση** ή αλλιώς την τέλεση του γάμου, σύμφωνα με το μουσουλμανικό δίκαιο⁵⁸, ο γάμος είναι ένα πολιτικό συμβόλαιο ιδιωτικού δικαίου που συνάπτεται με πρόταση γάμου από τη γυναίκα "Νυμφεύσου με" και την αποδοχή της πρότασης από τον άνδρα "Σε έχω νυμφευθεί" στο όνομα του Αλλάχ ή την πρόταση από τον άνδρα "Σ' έχω νυμφευθεί" και την αποδοχή από τη γυναίκα " Είμαι σύμφωνη" παρουσία δύο μαρτύρων και με τον καθορισμό ενός χρηματικού ποσού, το οποίο ο σύζυγος υποχρεούται να δώσει ως δωρεά ή ως προίκα στη γυναίκα αλλά και ως αντάλλαγμα του δικαιώματος του να έχει μαζί της συζυγικές-σεξουαλικές σχέσεις⁵⁹. Το ποσό αυτό καταχωρείται στη Μουφτεία και καταβάλλεται στη γυναίκα σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω διαζυγίου ή θανάτου⁶⁰. Υπάρχει ωστόσο η τάση δημοσιοποίησης του συμβολαίου του γάμου ακόμη και στις μουσουλμανικές χώρες, με τη δήλωση των μελλονύμφων στο ληξιαρχο ή σε συμβολαιογράφο⁶¹. Χαρακτηριστικό ωστόσο του συμβολαίου του γάμου θεωρείται ότι η γυναίκα, ακόμη και η ενήλικη, αντιπροσωπεύεται από τον κηδεμόνα της που είναι ο πατέρας της ή ο πατέρας του πατέρα της ή ο αδελφός του πατέρα ή ο αδελφός του παππού⁶², δηλαδή δεν συντρέχει η περίπτωση της **αυτοπρόσωπης δήλωσης** που απαιτεί το άρθρ. 1350 ΑΚ. Υποστηρίζεται ωστόσο ότι το αυτοπρόσωπο δεν αποτελεί στοιχείο της δημόσιας τάξης με την έννοια του άρθρ. 33 ΑΚ⁶³. Ανάλογο θέμα προκύπτει και με τη **νόμιμη ηλικία**, ειδικά της γυναίκας, για την τέλεση του γάμου. Σε αυτή την περίπτωση ο νόμος απαιτεί άδεια του δικαστηρίου, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάγεται στην αρμοδιότητα του Μουφτή, επειδή αυτός δεν αποτελεί μόνο θρησκευτική αρχή αλλά ταυτόχρονα και δικαστική αρχή. Ωστόσο, όταν ελλείπει η απαραίτητη συναίνεση των μελλονύμφων για την τέλεση του γάμου, τότε δεν παραβιάζεται μόνο η τυπική διαδικασία του συγκεκριμένου θρησκευάτος αλλά παραβιάζεται η ελευθερία του ατόμου για τη σύναψη γάμου και επομένως ο γάμος αυτός

⁵⁸ Ο γάμος στο μουσουλμανικό δίκαιο αποτελεί ένα θρησκευτικό - νομικό γεγονός, επειδή ο θρησκευτικός νόμος είναι κανόνας ζωής των μουσουλμάνων· γι' αυτό και κατά τη νομική σχολή των Χαναφίτων ο γάμος είναι υποχρεωτικός, δηλαδή κάθε μουσουλμάνος έχει ηθικό καθήκον να νυμφευθεί. Χαρακτηριστικό επίσης του ισλαμικού δικαίου είναι η κατώτερη θέση της γυναίκας και η υποταγή της στον άνδρα. Ισλάμ σημαίνει υποταγή καταρχήν του άνδρα στον προφήτη και της γυναίκας στον άνδρα.

⁵⁹ Ο συγκεκριμένος τρόπος σύναψης του μουσουλμανικού γάμου θεωρείται κατάλοιπο του παλαιοχριστιανικού αραβικού γάμου που γινόταν με αγορά της νύφης. Ωστόσο ο γάμος, στο μουσουλμανικό δίκαιο, διαφέρει από το συμβόλαιο αγοράς, διότι είναι έγκυρος και στην περίπτωση κατά την οποία έγινε χωρίς ορισμό του ποσού της προίκας. Ο καθορισμός του ποσού σε άλλα δίκαια (π.χ. στη Συρία) γίνεται συμβολαιογραφικά. Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου, σελ. 40 σημ. 199 και 44-45

⁶⁰ Η προίκα αυτή θεωρείται η μεγαλύτερη εξασφάλιση της γυναίκας απέναντι στην αυθαίρετη άσκηση του δικαιώματος αποπομπής του συζύγου και την ικανοποίηση του δικαιώματος διατροφής της μετά τη λύση του γάμου. Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, ό.π, σελ.44

⁶¹ Στην Αίγυπτο, για παράδειγμα, ο γάμος πρέπει να συναφθεί υπό την παρουσία δημοσίου υπαλλήλου, στην Συρία υπό την παρουσία του καδή, στο Ιράν υπό την παρουσία συμβολαιογράφου, βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, ό.π, σελ. 44

⁶² Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο, σελ.42

⁶³ Βλ. Σταθόπουλο, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρ. 1350-1352 αρ. 3

είναι σε κάθε περίπτωση άκυρος, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρ. 1350 και 1372 ΑΚ, εφόσον η ελευθερία στη σύναψη του γάμου αποτελεί στοιχείο της δημόσιας τάξης.

2. Προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων

α) Οι *προσωπικές σχέσεις* των συζύγων ορίζονται στον αστικό κώδικα μέσα από δύο διατάξεις (τα άρθρα 1386 και 1387 ΑΚ), οι οποίες περιέχουν αόριστες έννοιες, όπως είναι η υποχρέωση των συζύγων για έγγαμη συμβίωση (1386 ΑΚ) και ο σεβασμός της προσωπικότητας του άλλου συζύγου στη ρύθμιση των κοινών θεμάτων του συζυγικού βίου (1387 §2 ΑΚ). Οι διατάξεις αυτές, κατά κύριο λόγο, έχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα, ενώ η πρακτική σημασία τους εμφανίζεται στην αξιολόγηση των κλονιστικών λόγων σε βάρος του ενός ή του άλλου συζύγου και στη στάθμιση του ισχυρού κλονισμού στη διαδικασία του διαζυγίου με αντιδικία. Επομένως, εφόσον τα θέματα του διαζυγίου των μουσουλμάνων υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή και οι λόγοι διαζυγίου είναι εντελώς διαφορετικοί από εκείνους που προβλέπονται στον αστικό κώδικα, στο οποίο αναφέρομαι παρακάτω υπό αρ. 3, δεν μπορεί να υπάρξει συγκριτική αξιολόγηση.

β) *Ειδικότερα η αξίωση διατροφής*. Ζήτημα τίθεται και ως προς τα θέματα της διατροφής κυρίως της συζύγου⁶⁴. Σύμφωνα με τη κρατούσα θεωρία η διατροφή, παρόλο που έχει χρηματικό χαρακτήρα, *θεωρείται ότι ανήκει στις προσωπικές σχέσεις* ή ότι έχει μικτό χαρακτήρα τόσο προσωπικό όσο και περιουσιακό και άρα αφορά ζήτημα προσωπικής κατάστασης το οποίο υπάγεται στην αρμοδιότητα του μουφτή, όπως άλλωστε ορίζεται ρητά. Ενδιαφέρουσα ωστόσο είναι μια νεότερη αντίληψη του ζητήματος του νομικού χαρακτήρα της διατροφής, η οποία καθιερώνεται με βάση την εφαρμογή της Σύμβασης των Βρυξελλών για τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων στην ΕΕ για τις διαφορές που αφορούν τη διατροφή με βάση τη Σύμβαση των Βρυξελλών (άρθρ. 5 §2). Σύμφωνα με τη γνώμη που επικρατεί στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, *το δικαίωμα διατροφής της συζύγου*, παρόλο που είναι συνδεδεμένο με την προσωπική της κατάσταση, δηλαδή με το γεγονός αν η γυναίκα είναι έγγαμη ή διαζευγμένη, *προκύπτει από αυτοτελή κανόνα δικαίου* και γι' αυτό το λόγο διαφοροποιείται από τα θέματα της προσωπικής κατάστασης⁶⁵. Άρα με βάση την ερμηνεία αυτή, η αγωγή διατροφής, ακόμη και επί διακοπής της έγγαμης συμβίωσης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εξαιρείται της εφαρμογής του άρθρ. 4 του ν. 147/1913, επειδή δεν αποτελεί θέμα που αφορά αποκλειστικά την προσωπική κατάσταση. Το γεγονός ότι στα θέματα της διατροφής (νεφακά) αναφέρεται ρητά το άρθρ. 5 §1 του ν.1920/1991, που ορίζει τη δικαστική δικαιοδοσία του μουφτή, ως διάταξη δικονομικού χαρακτήρα δεν μπορεί να θεμελιώσει κανόνα ουσιαστικού δικαίου από άποψη εφαρμοστέου δικαίου. Άλλωστε η αξίωση για

⁶⁴Βλ. Ε.Θ 55/1920 Θεμ ΛΒ 56

⁶⁵ Απόφαση ΔΕΚ De Cavel II της 5.3.1980

διατροφή (νεφακά) νομίζω ότι αφορά αποκλειστικά τη διατροφή που δικαιούται η σύζυγος για ένα τρίμηνο μετά την αποπομπή της από το σύζυγο, επειδή απαγορεύεται σε αυτήν, για λόγους σύγχυσης της σποράς, να τελέσει νέο γάμο, κάτι αντίστοιχο με το δικό μας παλιότερο και καταργημένο πλέον κώλυμα του πένθιμου ενιαυτού. Με αυτή την έννοια, ως ασφαλιστικό μέτρο επί διακοπής ή επί λύσης του γάμου, η αρμοδιότητα του μουφτή για την προσωρινή διατροφή (νεφακά), δεν μπορεί να αποκλείσει την εφαρμογή των διατάξεων του αστικού κώδικα, όταν θεμελιώνεται με βάση τις διατάξεις αυτές δικαίωμα διατροφής, ενώ αντίστοιχα δεν προβλέπεται κάτι τέτοιο στον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Σε κάθε περίπτωση δηλαδή, πέραν του τριμήνου, η μεταγαμιαία διατροφή, ως διαφορά που δεν αφορά τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων -οι οποίες έχουν παύσει λόγω της λύσης γάμου- αλλά στις συνέπειες του διαζυγίου, υπάγεται στην αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων αποκλειστικά.

γ) *Οι περιουσιακές σχέσεις.* Επίσης, ακόμη και αν θεωρηθεί ότι οι αξιώσεις διατροφής επί διακοπής της έγγαμης συμβίωσης υπάγονται στις προσωπικές σχέσεις των συζύγων, εξαιρούνται του πεδίου εφαρμογής οι περιουσιακές σχέσεις των ελλήνων και ελληνίδων μουσουλμανίδων⁶⁶, οι οποίες διέπονται από τον αστικό κώδικα, διότι το άρθρ. 4 ν. 147/1914 αναφέρεται περιοριστικά μόνο στις διαφορές που ανακύπτουν από θέματα της προσωπικής κατάστασης.

3. Η λύση του γάμου με διαζύγιο

α) Η λύση του γάμου με *repudium*⁶⁷. Σύνθετο θέμα, όσον αφορά τη συνταγματικότητα του ιερού μουσουλμανικού νόμου προς το άρθρ. 21 Σ, αποτελεί η λύση του γάμου η οποία γίνεται *με αποπομπή της γυναίκας με μια ορισμένη διαδικασία*. Καταρχήν προηγείται η απόπειρα συμβιβασμού, κάτι αντίστοιχο με την απόπειρα συνδιαλλαγής που ίσχυε και σε εμάς, πριν το 1982, για τη λύση του γάμου. Σε γενικές γραμμές ο σύζυγος που θα αποπέμψει τη γυναίκα του πρέπει να επαναλάβει την αποπομπή τρεις φορές *σε τρεις περιόδους καθαρότητας* της γυναίκας, δηλαδή σε τρεις περιόδους που δεν έχει έμμηνη ρύση και θα πρέπει να μην κοιμηθεί μαζί της στις τρεις αυτές διαδοχικές περιόδους καθαρότητας (πρόκειται για την επιτρεπόμενη αποπομπή- *talaq*), ενώ παράλληλα οφείλει να της καταβάλλει διατροφή για τους τρεις επόμενους μήνες- τρεις διαδοχικές περιόδους "καθαρότητας", που είναι και ο χρόνος της απαγόρευσης για την τέλεση νέου γάμου. Αν ο άνδρας θελήσει να έχει σεξουαλικές σχέσεις, τότε το διαζύγιο ακυρώνεται. Η αποπομπή, ωστόσο, έχει εξελιχθεί σε ένα περίπλοκο σύστημα, διότι ανάλογα με το χρόνο και τον

⁶⁶ Παπαχρίστου, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρ. 1416 αρ. 13

⁶⁷ Το διαζύγιο εμφανίζεται ιστορικά με δύο μορφές ως *divortium* και ως *repudium*. Το πρώτο υποδηλώνει τη λύση με βάση μια κοινή αποδοχή ή συναίνεση και το δεύτερο την αυθαίρετη και μονομερή λύση. Το δικαίωμα της λύσης του γάμου με μονομερή δήλωση αναγνωριζόταν πάντα μόνο στον άνδρα. Βλ. περισσότερα Δεληγιάννη, ΟικογΔ ΙΙ, σελ.235

τρόπο που εκφράζεται διακρίνεται σε *ορθόδοξη και μεμπτή, σε σαφή και ασαφή, σε επιτρεπτή και ανεπίτρεπτη και τέλος σε ανακλητή και αμετάκλητη*⁶⁸.

Ο θεσμός της λύσης του γάμου με αποπομπή ιδιωτικά, χωρίς μάλιστα και την παρεμβολή του μουφτή, αντίκειται αναμφίβολα στο άρθρ. 21 Σ. Το θεσμό αυτό άλλωστε επεδίωξαν να καταργήσουν και τα ισλαμικά κράτη θέλοντας να περιορίσουν την πολυγαμία, επειδή η αποπομπή συνδέεται άμεσα με την πολυγαμία. Η ιδιωτική αποπομπή ως ιδιωτικό διαζύγιο είναι επομένως αντισυνταγματική, επειδή η λύση του γάμου με διαζύγιο απαγγέλλεται μόνο με δικαστική απόφαση (1348 ΑΚ) και το διαζύγιο ως *repudium* αντίκειται στο άρθρ. 21 του Σ⁶⁹. Επομένως για τη λύση του γάμου είναι, σε κάθε περίπτωση, αναγκαία η απόφαση του μουφτή, η οποία μάλιστα πρέπει να κηρυχθεί εκτελεστή από τα πολιτικά δικαστήρια. Με αυτό τον τρόπο είναι έμμεσα εφικτός και ο αποκλεισμός της πολυγαμίας. Σε ό,τι αφορά την αποπομπή ως μοναδικό λόγο διαζυγίου, ο οποίος μάλιστα υφίσταται μόνον υπέρ του άνδρος, *εφόσον παραβιάζονται ατομικά δικαιώματα της συζύγου*, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι υπάρχει η δυνατότητα της προσφυγής και στα πολιτικά δικαστήρια για τη λύση του γάμου με διαζύγιο εφόσον συντρέχουν άλλοι λόγοι, π.χ. τετραετής διάσταση, που προβλέπονται στον αστικό κώδικα⁷⁰.

β) Η συναινετική λύση. Στον ιερό μουσουλμανικό νόμο προβλέπεται παράλληλα και η λύση του γάμου με κοινή συναίνεση των συζύγων (*hul*). Πρόκειται ωστόσο για συμφωνία των συζύγων για τη λύση του γάμου μετά από επιθυμία της γυναίκας, υπό τον όρο όμως να καταβάλει στον άνδρα ένα είδος αποζημίωσης για τον τερματισμό του γάμου⁷¹. Η απόφαση της μουφτείας για τη λύση του γάμου πρέπει, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, να κηρυχθεί εκτελεστή από το Μονομελές Πρωτοδικείο. Όσον αφορά τη σχέση της συναινετικής λύσης του γάμου στον ιερό μουσουλμανικό νόμο με το συναινετικό διαζύγιο του αστικού κώδικα είναι αναμφίβολο ότι πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις. Το συναινετικό διαζύγιο στον αστικό κώδικα σέβεται και καθιερώνει την αυτονομία των συζύγων στη ρύθμιση των προσωπικών τους σχέσεων, ενώ η συναίνεση στον ιερό νόμο προέρχεται από το λεγόμενο δικαίωμα "δικαίωμα αυτοεξαγοράς" της συζύγου. Επομένως, στην περίπτωση και το μέτρο (δεν γνωρίζω αν όντως εφαρμόζεται) που το δικαίωμα αυτό της συζύγου για τη λύση του γάμου προσβάλλει το ατομικό δικαίωμα για σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, όπως προστατεύεται στο άρθρ. 8 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, θα πρέπει να δεχτούμε ότι

⁶⁸ Αναλυτικά για το δικαίο του διαζυγίου στον ιερό μουσουλμανικό νόμο βλ. τη εμπειριστατωμένη διατριβή της Δημοσθένους-Πασχαλίδου, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο, σελ. 59 επ.

⁶⁹ Βλ. Δεληγιάννη, ΟικογΔ II, σελ.245

⁷⁰ Πρβλ.Μπέης, παρατηρήσεις στην ΜονΠΘηβ 405/2000 Δ 32. 1098

⁷¹ Πρόκειται για το λεγόμενο "δικαίωμα αυτοεξαγοράς".

θεμελιώνεται και η αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων της Δυτικής Θράκης για τη λύση του γάμου με συναινετικό διαζύγιο⁷².

Συναφές με το παραπάνω ζήτημα είναι και η αξίωση για αποζημίωση της συζύγου λόγω λύσης του γάμου με διαζύγιο ή με το θάνατο (νικιάχ). Πρόκειται για ένα θεσμό του ιερού μουσουλμανικού νόμου με ευρεία απήχηση, αν κρίνει κανείς από τη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων⁷³, στα οποία έφθασαν αξιώσεις αποζημίωσης της συζύγου λόγω λύσης του γάμου με διαζύγιο, μολονότι είχε κριθεί ότι είναι αναρμόδια για μια αξίωση που θεμελιώνεται αποκλειστικά στον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Πρόκειται για την καταβολή του ποσού που ορίζεται στο συμβόλαιο του γάμου, ως προίκα που δίνει ο σύζυγος ανάλογη προς την κοινωνική θέση της μέλλουσας συζύγου του και το οποίο καταβάλλεται μόνο όταν λυθεί ο γάμος με διαζύγιο ή με θάνατο, ανεξάρτητα μάλιστα από την κληρονομική διαδοχή. Η αξίωση για **νικιάχ** (αποζημίωση λόγω λύσης του γάμου ή καταβολή της προίκας λόγω λύσης του γάμου), όπως και η αξίωση για **νεφακά** (καθορισμός της διατροφής για ένα τρίμηνο, όσο ισχύει η απαγόρευση για τη γυναίκα της τέλεσης νέου γάμου), αποτελούν δύο σημαντικούς θεσμούς προστασίας των μουσουλμανίδων απέναντι στο θεσμό της πολυγαμίας, ο οποίος επίσημα δεν έχει καταργηθεί. Ως αξιώσεις όμως που θεμελιώνονται στον ιερό μουσουλμανικό νόμο υπάγονται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα του μουφτή.

4. Η ίδρυση της συγγένειας

α) Η συγγένεια των παιδιών που στηρίζεται στο γάμο. Τα θέματα της ίδρυσης της συγγένειας ορίζεται σαφώς ότι ανήκουν στο αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του άρθρ. 4 του ν. 147/1914 (βλ. και σχετ. Γνωμοδότηση του Εισαγγελέα Αλεξανδρούπολης)⁷⁴. Η ίδρυση της συγγένειας του τέκνου με τους γονείς του στηρίζεται κυρίως στη σύλληψη του τέκνου σε γάμο και όχι στη γέννησή του σε γάμο, όπως ορίζει το 1465 ΑΚ. Το όλο σύστημα άλλωστε της λύσης του γάμου με αποπομπή σε τρεις περιόδους καθαρότητας της γυναίκας και η απαγόρευση σε αυτή της τέλεσης νέου γάμου επιδιώκει ακριβώς να διασφαλίσει την πατρότητα του τέκνου με βάση τη σύλληψή του σε γάμο. Η παραπάνω γνωμοδότηση αφορούσε τη γνησιότητα τέκνου, το οποίο γεννήθηκε 13 μήνες μετά από τη λύση του γάμου με απόφαση του Μουφτή, από μουσουλμάνο η οποία τέλεσε όμως στη συνέχεια νέο γάμο μετά τη γέννηση του παιδιού. Κρίθηκε ότι αρμόδιος για τα θέματα της συγγένειας είναι ο Μουφτής, οποίος γνωμοδοτεί κατά το μουσουλμανικό δίκαιο, όσον αφορά όμως τη συγγένεια που στηρίζεται στο γάμο, επειδή ακριβώς συνδέεται με την λειτουργία του γάμου.

⁷² Πρβλ. Μπέης, παρατηρήσεις στην ΜονΠΘηβ 405/2000 Δ 32. 1099

⁷³ ΠρωτΡοδ 573/ 1952 ΣυμπλΝομολ 1935-1952· ΠρωτΡοδ 486/1953 ΣυμπλΝομολ 1935-1952· ΜονΠρωτΞανθ 251/1982 Αρμ 1982. 740

⁷⁴ Γνμδ ΕισΑλεξ 1/1190 ΕλλΔνη 32 (1991). 1536.

β) Η συγγένεια των παιδιών που γεννώνται χωρίς γάμο. Ζήτημα ωστόσο αρμοδιότητας του μουφτή γεννιέται για τη συγγένεια των παιδιών που γεννώνται εκτός γάμου. Σύμφωνα με το άρθρ. 5 ν. 1920/1991 ο μουφτής δεν έχει αρμοδιότητα για τα θέματα της συγγένειας, επομένως θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι με βάση την εξαιρετική αρμοδιότητα του μουφτή, η οποία ορίζεται περιοριστικά οι διαφορές που αναφέρονται στη δικαστική αναγνώριση της πατρότητας καθώς και η ίδρυση της συγγένειας με υιοθεσία⁷⁵, θεσμούς του οποίους αγνοεί το μουσουλμανικό δίκαιο, υπάγονται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων.

ε. Σχέσεις γονέων και τέκνων

Οι σχέσεις των γονέων με τα τέκνα τους, σύμφωνα με την μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου με το ν.1329/1983, προσδιορίζονται από δύο άξονες: ο ένας αφορά την παιδοκεντρική αντίληψη που εκφράζεται μέσα από την αναγόρευση της έννοιας του συμφέροντος του παιδιού ως κατευθυντήριας αρχής των ρυθμίσεων και ο άλλος αφορά την ισότητα των γονέων απέναντι στα κοινά τέκνα. Οι δύο αυτές αρχές διαμορφώνουν τις σχέσεις των γονέων με τα τέκνα τόσο κατά τη διάρκεια του γάμου όσο και στην περίπτωση της λύσης της συζυγικής σχέσης με διαζύγιο. Η ισονομία των γονέων αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη αρχή σε σχέση με το προϊσχύσαν δίκαιο που θεσμοθετούσε την πατρική εξουσία και έδινε το προβάδισμα στον πατέρα. Πρόβλημα επομένως ισονομίας τίθεται και από τον τρόπο ρύθμισης των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά, επειδή, σύμφωνα με το μουσουλμανικό δίκαιο, στην περίπτωση του διαζυγίου η επιμέλεια του αγοριού ανήκει στη μητέρα μόνο μέχρι την ηλικία των επτά χρόνων και του κοριτσιού μέχρι τα εννέα, ενώ στη συνέχεια περιέρχεται στον πατέρα μέχρι την ενηλικίωσή τους. Ωστόσο τα *θέματα των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά, τόσο κατά τη διάρκεια της έγγαμης σχέσης όσο και μετά τη λύση του γάμου* **δεν υπάγονται** ⁷⁶ στο πεδίο της εφαρμογής του άρθρου 4, εφόσον **(1)** δεν υπάρχει επιφύλαξη ως προς την έκταση της εφαρμογής των διατάξεων του αστικού κώδικα · **(2)** δεν αναφέρονται στην αρμοδιότητα του Μουφτή σύμφωνα με το άρθρ. 5 ν. 1920/1991, η οποία ρυθμίζεται περιοριστικά από το συγκεκριμένο νόμο και **(3)** τα αντικειμενικά όρια της αρμοδιότητας του Μουφτή, σύμφωνα με το άρθρ. 4 ν.147/1914 περιορίζονται μόνο σε θέματα επιτροπείας ανηλίκου, δηλαδή όταν δεν ζουν και οι δύο γονείς ή όταν ανατίθεται η γονική μέριμνα σε τρίτο, ενώ η αναφορά περί αρμοδιότητας του Μουφτή για θέματα κηδεμονίας και χειραφείας ανηλίκων στο άρθρ. 5 § 2 ν. 1920/1991 είναι άνευ αντικειμένου, εφόσον ο θεσμός αυτός καταργήθηκε ρητά με το ν. 1329/1983, με τον οποίο έγινε η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου κατ' επιταγή του συνταγματικού νομοθέτη.

⁷⁵ Έτσι ΕφΘρ 356/1995 ΕλλΔνη 37 (1996). 1368

⁷⁶ Έτσι ΕφΘρ 7/2001 Αρμ 55 (2001). 692 σχετικά με το θέμα της ρύθμισης του δικαιώματος επικοινωνίας του γονέα με το ανήλικο τέκνο

III. Η δικαστική αρμοδιότητα του μουφτή

Η δικαιοδοτική αρμοδιότητα που ασκεί ο μουφτής μέσα στα όρια της περιφέρειας του ρυθμίζεται στο άρθρ. 5 §1 του ν. 1920/1991, το οποίο αντικατέστησε το άρθρ. 10 ν. 2345/1920, που καταργήθηκε ρητά με το άρθρ. 9 Ι της Πράξης νομοθετικού περιεχομένου, η οποία κυρώθηκε στη συνέχεια με το ν. 1920/1991⁷⁷. Σύμφωνα με αυτό διαφορές που αφορούν το γάμο, το διαζύγιο, τη διατροφή, την επιτροπεία, κηδεμονία, τη χειραφασία ανηλίκων, τις ισλαμικές διαθήκες και την εξ αδιαθέτου διαδοχή υπάγονται στην αρμοδιότητα του και συνεπώς ο Μουφτής θεωρείται ο φυσικός δικαστής, κατά το άρθρ. 8 §1 Σ, για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, όπου και υπάρχουν οι Μουφτείες, και ενεργεί ως τακτικός δικαστής που απολαμβάνει δικαστικής ανεξαρτησίας, σύμφωνα με το άρθρ. 87 §1 Σ.

Όσον αφορά τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του μουφτή έχουν σημασία δύο επισημάνσεις. Το πρώτον ζήτημα αφορά το ερώτημα αν η αρμοδιότητα του Μουφτή για θέματα της αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας είναι συντρέχουσα ή αποκλειστική, δηλαδή αν η αρμοδιότητα αυτή αποκλείει την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων να επιληφθούν των διαφορών. Είναι γεγονός ότι η αρμοδιότητα του Μουφτή είναι εξαιρετική γιαυτό και είναι περιοριστική, δηλαδή αφορά μόνο τα ζητήματα για τα οποία υπάρχει η ρητή εξαίρεση. Ωστόσο υποστηρίζεται και η άποψη ότι είναι συντρέχουσα⁷⁸ με την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων επειδή, σύμφωνα με τα διεθνή κείμενα για την προστασία των μειονοτήτων και συγκεκριμένα με το άρθρ. 3 § 1 της Σύμβασης- πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των μειονοτήτων, "κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να επιλέγει αν θα αντιμετωπίζεται ή όχι με βάση την ιδιότητα του αυτή και κανένα μειονέκτημα δεν μπορεί να προκύψει από την επιλογή αυτή"⁷⁹. Το γεγονός αυτό δεν έχει αξιοποιηθεί επαρκώς, επειδή οι μουσουλμάνοι προσφεύγουν ευκολότερα και προτιμούν τη δικαιοδοσία του μουφτή αλλά και επειδή, όσες φορές προσέφυγαν, κυρίως γυναίκες -λόγω της αδικίας που αισθάνονταν από την παράβαση της αρχής της ισονομίας με την εφαρμογή του ιερού νόμου- τα δικαστήρια παρέπεμψαν την υπόθεση τους στο μουφτή κρίνοντας εαυτά αναρμόδια.⁸⁰ Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και θα πρέπει να γίνει δεκτή όχι συντρέχουσα αλλά αποκλειστική υλική αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων για εκείνες τις οικογενειακές διαφορές, οι οποίες *είτε* είναι άγνωστες στον ιερό νόμο, όπως η υιοθεσία ή η αναδοχή τέκνου *είτε* προβλέπονται διαδικασίες επίλυσης της διαφοράς

⁷⁷ Συγκαταγράφηκε έτσι εμμέσως και το άρθρ. 8 ΕισΝΚΠολΔ, βλ. Κουσουλή, σε Κεραμέα/Κονδύλη, ΕρμΚΠολΔ, άρθρ. 8ΕισΝ.

⁷⁸ Βλ. Τσιτσελίκης, Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, ό.π., σελ.312.

⁷⁹ Βλ. Σισιλιάνος, Η προστασία των μειονοτήτων στη Ευρώπη, ό.π., σελ.120.

⁸⁰ [Αναφέρομαι ενδεικτικά σε διαφορά κληρονομικής φύσης, όπου σύμφωνα με τον ιερό νόμο σε περίπτωση ανυπαρξίας άρρενος τέκνου κληρονομεί παράλληλα με τη σύζυγο και τη θυγατέρα και ο υιός του αδελφού του πατέρα. Παρά τη προσφυγή των γυναικών στη δικαιοσύνη το δικαστήριο έκρινε ότι ήταν αναρμόδιο για θέματα που ρυθμίζονται από τον ιερό νόμο] ΟλομΑΠ 322/1960 ΝοΒ 8.1121.

διαφορετικές από ό,τι στον ιερό νόμο, όπως για παράδειγμα το συναινετικό διαζύγιο. Συντρέχουσα υλική αρμοδιότητα ωστόσο των πολιτικών δικαστηρίων της Δυτικής Θράκης, μολονότι δογματικά αμφισβητείται, θα πρέπει να γίνει δεκτή στην περίπτωση παράβασης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Ένα δεύτερο ζήτημα, σε σχέση με τη δικαιοδοσία του μουφτή, αφορά την υποχρέωση να αναγνωρισθούν και να κηρυχθούν εκτελεστές από τα δικαστήρια, και συγκεκριμένα από το κατά τόπο αρμόδιο Μονομελές Πρωτοδικείο, το οποίο εκδικάζει σύμφωνα με τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας⁸¹. Σύμφωνα με το άρθρ. 5 § 3 του ν. 1920/1991 το Πρωτοδικείο είναι αρμόδιο να ερευνήσει την υπόθεση όχι στην ουσία της, αν δηλαδή εφαρμόστηκε ορθά ή λανθασμένα ο ιερός νόμος αλλά μόνο αν η απόφαση του μουφτή λήφθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του⁸². Ωστόσο με το άρθρο αυτό, που στην ουσία επαναλαμβάνει το άρθρ. 8 § 2 του ΕισΝΚΠολΔ, προστίθεται στην αρμοδιότητα του δικαστηρίου και ο έλεγχος της συνταγματικότητας της μουφτειακής απόφασης. Αυτό αποτελεί ένα θεσμικό εχέγγυο για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών, αν και με αυτό τον τρόπο *όλο το βάρος της αντισυνταγματικότητας του ιερού μουσουλμανικού δικαίου μετατίθεται στον Πρωτοδίκη*.

IV. Ο ιερός νόμος των μουσουλμάνων και η προστασία των μειονοτήτων

Το νομικό καθεστώς που διέπει τις σχέσεις των ελλήνων και ελληνίδων που ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα δεν ορίζεται μόνο από την εσωτερική νομοθεσία αλλά και από τις διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις που έχει υπογράψει η Ελλάδα και ισχύουν ως εσωτερικό δίκαιο με βάση το άρθρ. 28 Σ. Σημαντικές εν προκειμένω είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και η Σύμβαση- Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των μειονοτήτων. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου δεν ρυθμίζει ευθέως τα θέματα τα σχετικά με τις μειονότητες και την προστασία τους · ωστόσο η άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να έχει επίπτωση μόνο αντανακλαστικά στη διαμόρφωση της μειονοτικής ταυτότητας, όπως συνέβη με την περίπτωση του Αχμέτ Σαδίκ. Η μοναδική εξαίρεση στην ΕΣΔΑ, που αναφέρεται σε θέματα μοειονοτήτων, είναι το άρθρο 14, το οποίο απαγορεύει τη διακριτική μεταχείριση των προσώπων που συνδέονται με κάποια εθνική μειονότητα⁸³.

⁸¹ Ωστόσο για τις αποφάσεις για τη λύση του γάμου, που δεν περιέχουν καταψηφιστικές διατάξεις, δεν χρειάζεται η κήρυξη της εκτελεστότητας αλλά μόνο η αναγνώριση του δεδικοσμένου. Βλ. Γνωμδ 1/1990 Εισαγ.Αλεξανδρ.Ελλ.Δνη 32(1991). 1536. Η αναγνώριση του δεδικοσμένου, ωστόσο παραλειπόταν και οι αποφάσεις του Μουφτή κατεχωρούντο απευθείας από το Ληξιαρχο χωρίς να τηρείται η διαδικασία της αναγνώρισης, όπως μαρτυρεί ο Μπεκιάριδης, Εφέτης που υπηρέτησε ως Πρόεδρος Πρωτοδικών Ξάνθης, Οι μουφτήδες ως θρησκευτικοί ηγείται των μουσουλμάνων της περιφέρειας των και ως δημόσιαι αρχαί, Αρμ 1973.885(891)

⁸² Για την προσφυγή κατά της απόφασης και τα σχετικά ζητήματα βλ. Αρβανιτάκη, σχόλιο στην ΕφΘρ 7/2001 Αρμ 2001.5

⁸³ Σκόρδας, Η μειονοτική ταυτότητα: Από το σύστημα της Λωζάνης στο σύστημα του Συμβουλίου της Ευρώπης, στο: Η προστασία των μειονοτήτων (Ίδρυμα Μαραγκοπούλου), σελ.179

Όσον αφορά τη Σύμβαση- πλαίσιο για τις Μειονότητες, που περιέχει κυρίως διατάξεις προγραμματικού χαρακτήρα, καθοριστικό περιεχόμενο έχει το άρθρο 3, όπως ήδη ειπώθηκε, όπου ορίζεται ότι κάθε πρόσωπο που ανήκει σε μια εθνική μειονότητα, *έχει δικαίωμα να επιλέγει* ελεύθερα αν θα αντιμετωπίζεται ή όχι με βάση αυτή του την ιδιότητα και κανένα μειονέκτημα δεν μπορεί να προκύψει από την επιλογή αυτή ή την άσκηση των σχετικών δικαιωμάτων. Εξάλλου σύμφωνα με την Συνθήκη Ειρήνης των Αθηνών (1913), στο άρθρο 38 § 3 προβλέπεται ρητά ότι " τα πρόσωπα που απαρτίζουν μια μειονότητα θα απολαμβάνουν πλήρως της *ελευθερίας κυκλοφορίας* και μεταναστεύσεως", ενώ η Διακήρυξη και το Πρόγραμμα Δράσης που υιοθέτησε η Παγκόσμια Διακήρυξη για τα δικαιώματα του ανθρώπου (Βιέννη, 1993) ορίζει ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες *υπερισχύουν* των ιστορικών, πολιτιστικών, θρησκευτικών ή άλλων εθνικών και περιφερειακών ιδιαιτεροτήτων⁸⁴. Έτσι οι παραδοσιακές πρακτικές βρίσκουν, σε κάθε περίπτωση, τα όρια τους στο σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που είναι στοιχείο της δημόσιας τάξης. Από στοιχεία δημογραφικά εξάλλου προκύπτει ότι το 25% της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα διαβιώνει εκτός της περιοχής της Δυτικής Θράκης⁸⁵. Με άλλα λόγια η προστασία της θρησκευτικής μειονότητας δεν είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένη με την εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου, ο οποίος, όπως άλλωστε ειπώθηκε, δεν ισχύει και σε αρκετές ισλαμικές χώρες.

V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις- Προτάσεις

α. Ο ιερός νόμος των μουσουλμάνων ως εσωτερικό δίκαιο δεν ισχύει σε όλο τον ισλαμικό κόσμο αλλά *μόνο σε εκείνες τις ισλαμικές χώρες που δεν έχουν εκκοσμικεύσει το οικογενειακό δίκαιο*. Η Τουρκία, για παράδειγμα, με την οποία η Ελλάδα έχει υπογράψει διμερείς συμβάσεις για την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας, έχει κοσμικό οικογενειακό δίκαιο από το 1926 γεγονός που οδήγησε και στην κατάργηση των ιεροδικείων, δηλαδή ο ιερός μουσουλμανικός νόμος δεν έχει καμία απολύτως ισχύ. Το ίδιο συμβαίνει και στις πρώην ανατολικές γειτονικές χώρες με μουσουλμανικό πληθυσμό, πχ. Βουλγαρία, Αλβανία, για άλλους ωστόσο πολιτικούς λόγους, ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες συχνά, όταν τέθηκε θέμα εφαρμοστέου δικαίου, αρνήθηκαν την εφαρμογή του ιερού νόμου ως αντίθετου στην ημεδαπή δημόσια τάξη. Έτσι η Ελλάδα εμφανίζεται ως η μόνη ευρωπαϊκή χώρα στην οποία ισχύει ως εσωτερικό δίκαιο ο ιερός μουσουλμανικός νόμος.

β. Στην Ελλάδα, ως προς τους έλληνες μουσουλμάνους ισχύει ένα διπλό καθεστώς, με την έννοια ότι ο ιερός νόμος ισχύει *μόνο* για τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης, ενώ δεν ισχύει για τους κατοίκους της υπόλοιπης Ελλάδας **ή** σύμφωνα με

⁸⁴ Σισιλιάνος, Η προστασία των μειονοτήτων στην Ευρώπη: Συλλογικές όψεις ατομικών δικαιωμάτων, στο : Η προστασία των μειονοτήτων (Ίδρυμα Μαραγκοπούλου), σελ.121

⁸⁵ Βλ.Τσιτσελίκης, Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, όπ., σελ.282

άλλη άποψη , η οποία θεωρεί στοιχείο της προστασίας της θρησκευτικής μειονότητας την εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου, ο ιερός νόμος ισχύει για όλους τους έλληνες- μουσουλμάνους *πλην των κατοίκων της Δωδεκανήσου*. Υποστηρίζεται στην επισκόπηση η άποψη ότι η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου προκύπτει από διεθνούς δικαίου δέσμευση που έχει τοπικό και όχι προσωπικό χαρακτήρα, δηλαδή **αφορά μόνο τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης** σύμφωνα με τη Σύμβαση Ειρήνης των Αθηνών του 1913, και γιαυτό είναι ορθότερη η *στενή ερμηνεία των υποκειμενικών ορίων του άρθρου 4 ν.147/1914* . Εκφράζεται ωστόσο η πρόβλεψη ότι η συνεχώς διογκούμενη υποδοχή νέων μουσουλμάνων μεταναστών, που ενδεχομένως θα αποκτήσουν και την ελληνική ιθαγένεια να θέσει εκ νέου και το πρόβλημα ισχύος του μουσουλμανικού νόμου (στο πλαίσιο της προστασίας των μειονοτήτων).

γ. Όσον αφορά τα αντικειμενικά όρια ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914, υπήρξε μια αδικαιολόγητη διασταλτική ερμηνεία· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρύθμιση της γονικής μέριμνας, η οποία, ενώ δεν υπάγεται στην αρμοδιότητα του μουφτή με βάση το άρθρ. 4 του ν. 147/1914 ούτε και υπάρχει αντίστοιχη επιφύλαξη στον αστικό κώδικα για την εφαρμογή των διατάξεων του, με διασταλτική ερμηνεία ο Μουφτής κρίθηκε αρμόδιος και γι' αυτή τη διαφορά. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση η αρμοδιότητα του Μουφτή **δεν μπορεί να εκτείνεται πέραν των σχέσεων που περιοριστικά ορίζει το άρθρο 4 ν. 147/1914**, δηλαδή τη σύσταση του γάμου, τη λύση του, τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων και την ίδρυση της συγγένειας. Με άλλα λόγια *τα θέματα της μεταγαμιαίας διατροφής, των περιουσιακών σχέσεων και της γονικής μέριμνας δεν υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή*, εφόσον δεν υπάρχει κανόνας που να θεμελιώνει την αποκλειστική και καθολική αρμοδιότητα του μουφτή για όλες τις διαφορές πλην του άρθρου 4 του ν. 147/1914

δ. Προσωπικά, πιστεύω, ότι η ρύθμιση του άρθρου 1367 ΑΚ - που ισχύει για όλα τα δόγματα και τις θρησκείες- με βάση την οποία θεμελιώνεται η αρμοδιότητα των θρησκευτικών αρχών *μόνο για τα θέματα της σύστασης του θρησκευτικού τύπου γάμου*, αρκεί και για τη θρησκευτική προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας και δεν δικαιολογείται μια ιδιαίτερη και προνομιακή μεταχείριση της μουσουλμανικής θρησκείας σε σχέση με άλλες θρησκείες ή δόγματα, εφόσον ισχύει η αρχή της ισοπολιτείας και της ανεξιθρησκείας του κράτους. Θα μπορούσε, ενδεχομένως, να ισχύσει *μόνο για θεσμούς που είναι άγνωστοι στο εσωτερικό δίκαιο, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έρχονται σε αντίθεση με την δημόσια τάξη, όπως είναι η αξίωση για νικιάχ (αποζημίωση λόγω λύσης του γάμου) και για νεφακά (προσωρινή διατροφή)* . Εξάλλου η αποκλειστική δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή για τις οικογενειακές και τις κληρονομικές έννομες σχέσεις θα μπορούσε να κριθεί ότι *προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία* υπό την αρνητική της μορφή, αφού υποχρεώνει όλους τους μουσουλμάνους στη θρησκευτική δικαιοδοσία των ιεροδικείων, ανεξάρτητα αν αυτοί θέλουν ή πιστεύουν στη θρησκεία τους. Επιπλέον παραβιάζει αδικαιολόγητα *την αρχή της ισοπολιτείας των ελλήνων μουσουλμάνων*, εφόσον

διαμορφώνεται ένα διαφορετικό νομικό καθεστώς μεταξύ των ελλήνων μουσουλμάνων, και τέλος - και ίσως- σημαντικότερο ο ιερός μουσουλμανικός νόμος παραβιάζει, σε σημαντική έκταση που κανείς δεν γνωρίζει επακριβώς, στην αρχή της ισονομίας των δύο φύλων. Συμπερασματικά, μια δημοκρατική και ανοικτή κοινωνία, που εμφορείται από τις ιδέες του ανθρωπισμού, δεν έχει να φοβηθεί σε τίποτα από το "δικαίωμα στη διαφορά" του άλλου είτε αφορά τη θρησκεία του είτε την καταγωγή του, εφόσον δεν προσβάλλονται οι αξίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου. Αν όμως ως άνθρωπο εννοούμε και " Την Άνθρωπο" που περιγράφει στο ποίημά της η Ζωή Καρέλλη, τότε ο σεβασμός των μειονοτήτων δεν μπορεί να υπερισχύει του σεβασμού της ισότητας των ανθρώπων άρα και της ισότητας και ισονομίας ανδρών και γυναικών ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους.

Όσον αφορά τη διατύπωση *προτάσεων*, κρίνεται αναγκαία η συγκρότηση μιας επιτροπής, τόσο στο πλαίσιο της Δικαιοσύνης (εφόσον αφορά τη δικαστική αρμοδιότητα του Μουφτή) όσο και των Εξωτερικών Σχέσεων (εφόσον αφορά εν μέρει υποχρεώσεις από τη Διεθνή Σύμβαση της Λωζάνης, άρθρ. 42 §1), η οποία θα πρέπει να μελετήσει διεξοδικά το ζήτημα των μουσουλμανικών εθίμων που αφορούν την προσωπική και οικογενειακή κατάσταση τους, τα οποία τηρούνται από τους μουσουλμάνους σήμερα αλλά είναι και σύμφωνα με την ελληνική δημόσια τάξη, προκειμένου να λάβει τα κατάλληλα μέτρα με αναγκαία, σε κάθε περίπτωση, τη συμμετοχή και των εκπροσώπων της μουσουλμανικής μειονότητας, όπως π.χ μουσουλμάνων βουλευτών ή ακόμη και των μουφτήδων. Από την παραπάνω μελέτη κρίνεται, δηλαδή, αναγκαία τουλάχιστον μια έρευνα της υλικής αρμοδιότητας του Μουφτή, εφόσον ο ν. 147/1914 είναι ανεπαρκής αλλά και αναντίστοιχος προς τους σύγχρονους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου. Ειδικότερα πιστεύω ότι υπάρχουν θεσμοί του μουσουλμανικού δικαίου που θεμελιώνουν αξιώσεις για τις οποίες μόνο ο μουφτής θα μπορούσε να είναι καθύλην αρμόδιος (νικιάχ, νεφακά), ενώ αντίθετα υπάρχουν θεσμοί του αστικού κώδικα, όπως το συναινετικό διαζύγιο, που δεν μπορούν να υπερσκελισθούν από την προστασία των μειονοτικών ομάδων.

Περίληψη

Αθηνά Κοτζάμπαση, Λέκτορας στο Νομικό Τμήμα ΑΠΘ

Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των ελλήνων και ελληνίδων που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα.

Η ρύθμιση των οικογενειακών έννομων σχέσεων των ελλήνων και ελληνίδων που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα διέπεται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, δηλαδή στην Ελλάδα ισχύει ως εσωτερικό δίκαιο ο *ιερός μουσουλμανικός νόμος* για τις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των ελλήνων μουσουλμάνων (άρθρ. 4 του ν. 147/1914 και 5 §1 του ν. 1920/1991). Η Ελλάδα μάλιστα είναι η μοναδική βαλκανική χώρα που αναγνωρίζει την ισχύ του ιερού μουσουλμανικού νόμου, εφόσον η Τουρκία ήδη από το 1926, με την εκκοσμίκευση του κράτους την εποχή του Κεμάλ, κατήργησε το θρησκευτικό οικογενειακό δίκαιο και την αρμοδιότητα των ιεροδικείων, όπως και οι πρώην ανατολικές χώρες, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία λόγω της πρότερης σοσιαλιστικής οργάνωσής τους.

Τα ζητήματα που τίθενται, *όσον αφορά την ισχύ καταρχήν του ιερού μουσουλμανικού νόμου* με βάση το άρθρ. 4 του ν. 147/1914 είναι **1)** αν με τη συνθήκη της Λωζάνης (1923) καταργήθηκε αυτοδικαίως ή όχι η Συνθήκη των Αθηνών (1913) · και **2)** αν με την εισαγωγή του αστικού κώδικα (1946) καταργήθηκε *σιωπηρά* η εξαίρεση που ίσχυε για τους έλληνες μουσουλμάνους. Σύμφωνα με την **κρατούσα γνώμη**, οι οικογενειακές σχέσεις των ελλήνων- μουσουλμάνων των χωρών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1913, αποτελούσαν δηλαδή μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς, ρυθμίζονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, επειδή α) με το *άρθρ. 6 του ΕισΝΑΚ* καταργήθηκε *ρητά* η θρησκευτική δικαιοδοσία *μόνο* για τους ισραηλίτες και β) διατηρήθηκε με το *άρθρ. 8 ΕισΝΚΠολΔ* σε ισχύ το άρθρ. 10 § 1 του ν. 2345/1920 που θεμελιώνει την αρμοδιότητα του μουφτή και επιβεβαιώνει έτσι *έμμεσα* την ισχύ του ν. 147/1914. Ο νόμος αυτός (2345/1920) τροποποιήθηκε πρόσφατα με το ν. 1920/1991.

Ωστόσο στα παραπάνω ερωτήματα δίδονται και διαφορετικές απαντήσεις : *όσον αφορά το υπό (1) ερώτημα*: i) με την Συνθήκη των Σεβρών (1920) και εν συνεχεία τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923) καταργήθηκε αυτοδικαίως η προηγούμενη Συνθήκη των Αθηνών, επειδή πρόκειται για νέα και μεταγενέστερη συνθήκη ανάμεσα στα ίδια -αλλά όχι και μόνο- εμπόλεμα μέρη (Ελλάδα και Τουρκία)· ii) με τη συνθήκη της Λωζάνης η Ελλάδα ανέλαβε απλώς την υποχρέωση να λάβει *μόνο πρόσφορα μέτρα* για την προστασία της μειονότητας ενόψει της δρομολογούμενης στην Τουρκία εκκοσμίκευσης του οικογενειακού δικαίου (καταργήθηκε στην Τουρκία η αρμοδιότητα των ιεροδικείων για οικογενειακά θέματα το 1926)· iii) τελούσε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας της προστασίας της χριστιανής μειονότητας, η οποία όμως μεταχείριση καταργήθηκε με την υποχρεωτική καθιέρωση του

πολιτικού γάμου για όλους τους Τούρκους υπηκόους · όσον αφορά το υπό (2) ερώτημα: i) με την εισαγωγή του αστικού κώδικα καταργήθηκε *σιωπηρά* η θρησκευτική δικαιοδοσία για τους μουσουλμάνους, επειδή διατηρήθηκαν σε ισχύ μόνο διεθνείς και όχι και διμερείς συνθήκες όπως η Συνθήκη των Αθηνών και ii) η διάταξη του άρθ. 10 §1 του ν. 2345/1920 για την αρμοδιότητα του Μουφτή, όπως και η 5 §1 του ν. 1920/1991 είναι μόνο δικονομικού χαρακτήρα και δεν περιέχουν κανόνα ουσιαστικού δικαίου. Άλλωστε και στο γράμμα του νόμου αναφέρεται ότι οι διαφορές υπάγονται στην αρμοδιότητα του Μουφτή "*εφόσον ισχύει ο ιερός μουσουλμανικός νόμος*"

Με την ερμηνεία μάλιστα των σχετικών διατάξεων όλα αυτά τα χρόνια (από το 1914 και εντεύθεν) νομολογία και θεωρία **επεξέτεινε** την εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου **(α)** σε όλη την επικράτεια για όλους τους Έλληνες μουσουλμάνους, πλην εκείνων της Δωδεκανήσου, γεγονός που υπερακοντίζει την υποχρέωση της Ελλάδας από την διμερή Σύμβαση Ειρήνης των Αθηνών του 1913, που αφορούσε μόνο τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς· και **(β)** τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή σε όλες τις οικογενειακές έννομες σχέσεις των ελλήνων μουσουλμάνων.

Με την παρούσα μελέτη υποστηρίζεται ότι: 1) Όσον αφορά τα υποκειμενικά όρια ισχύος του ιερού μουσουλμανικού νόμου (δηλαδή ποιους μουσουλμάνους περιλαμβάνει), με βάση το σκοπό του νόμου 147/1914, όπως προκύπτει και από τον τίτλο του, ορθότερο είναι να δεχθούμε ότι πρόκειται για τοπικό δίκαιο που ρυθμίζει θέματα προσωπικής κατάστασης που αφορούν μόνο τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, δηλαδή τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης. Ωστόσο και η λύση αυτή, μολονότι ορθότερη, δεν είναι απολύτως ικανοποιητική, διότι στο άρθρ. 38 § 3 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης προβλέπεται ότι τα πρόσωπα που απαρτίζουν μια μειονότητα "θα απολαύωσιν πλήρως της ελευθερίας κυκλοφορίας και μεταναστεύσεως". Αυτή η εσωτερική μετανάστευση αποδεικνύεται από την καταγραφή των προβλημάτων των μουσουλμάνων γυναικών της περιοχής του Μεταξουργείου από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), η οποία απέδειξε ότι οι περισσότερες μουσουλμάνες της περιοχής του Μεταξουργείου είναι διαζευγμένες, δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους και κατάγονται από την περιοχή της Δ. Θράκης, δηλαδή στην ουσία αναζητούνε την ελευθερία τους από τη ασφυκτική (μουσουλμανική) κοινότητα με την εσωτερική μετανάστευση αντιμετωπίζοντας ωστόσο όλα τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Όσον αφορά τα αντικειμενικά όρια ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914, υπήρξε και εδώ μια αδικαιολόγητη διασταλτική ερμηνεία· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρύθμιση της γονικής μέριμνας, η οποία, ενώ δεν υπάγεται στην αρμοδιότητα του μουφτή με βάση το άρθρ. 4 του ν. 147/1914 ούτε και υπάρχει αντίστοιχη επιφύλαξη στον αστικό κώδικα για την εφαρμογή των διατάξεων του, με διασταλτική ερμηνεία ο Μουφτής κρίθηκε αρμόδιος και γι' αυτή τη διαφορά. Σε κάθε περίπτωση η αρμοδιότητα του Μουφτή **δεν μπορεί να εκτείνεται πέραν των σχέσεων που περιοριστικά ορίζει το άρθρο 4 ν. 147/1914**, δηλαδή τη σύσταση του γάμου, τη λύση του, τις προσωπικές σχέσεις των

συζύγων και την ίδρυση της συγγένειας. Με άλλα λόγια *τα θέματα της μεταγαμιαίας διατροφής, των περιουσιακών σχέσεων και της γονικής μέριμνας δεν υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή*, εφόσον δεν υπάρχει κανόνας που να θεμελιώνει την *αποκλειστική και καθολική αρμοδιότητα* του μουφτή για όλες τις διαφορές πλην του άρθρου 4 του ν. 147/1914.

Προσωπικά πιστεύω ότι η ρύθμιση του άρθρου 1367 ΑΚ- που ισχύει για όλα τα δόγματα και τις θρησκείες -με βάση την οποία θεμελιώνεται η αρμοδιότητα των θρησκευτικών αρχών *μόνο για τα θέματα της σύστασης του θρησκευτικού τύπου γάμου-* αρκεί και για τη θρησκευτική προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας και δεν δικαιολογείται μια ιδιαίτερη και προνομιακή μεταχείριση της μουσουλμανικής θρησκείας σε σχέση με άλλες θρησκείες ή δόγματα, εφόσον ισχύει η αρχή της ισοπολιτείας και της ανεξιθρησκείας του κράτους. Εξάλλου η δικαιοδοτική δικαιοδοσία του μουφτή για τις οικογενειακές και κληρονομικές έννομες σχέσεις θα μπορούσε να κριθεί ότι *προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία* υπό την αρνητική της μορφή, αφού υποχρεώνει όλους τους μουσουλμάνους στη θρησκευτική δικαιοδοσία των ιεροδικείων, ανεξάρτητα αν αυτοί θέλουν ή πιστεύουν στη θρησκεία τους. Επιπλέον παραβιάζει *αδικαιολόγητα την αρχή της ισονομίας των ελλήνων μουσουλμάνων*, εφόσον διαμορφώνεται ένα διαφορετικό νομικό καθεστώς μεταξύ τους, και τέλος -και ίσως- σημαντικότερο ο ιερός μουσουλμανικός νόμος παραβιάζει, *σε σημαντική έκταση που κανείς δεν γνωρίζει επακριβώς*, στην αρχή της ισονομίας των δύο φύλων.

Νομοθετικά κείμενα*:

I. Αστικός Κώδικας

Τέθηκε σε ισχύ στις 23 Φεβρουαρίου 1946

(κεφάλαιο τέταρτο για τις σχέσεις των συζύγων από το γάμο)

Άρθρο 1416 ΑΚ- παράτιτλος έκταση εφαρμογής: "Οι διατάξεις αυτού του κεφαλαίου έχουν εφαρμογή, **εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά**, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων καθώς και από τον τύπο, πολιτικό ή θρησκευτικό, με τον οποίο έγινε ο γάμος τους. "

(κεφάλαιο έβδομο για το διαζύγιο)

Άρθρο 1446 ΑΚ- παράτιτλος έκταση εφαρμογής : "Η διάταξη του άρθρου 1416 εφαρμόζεται και για τη λύση του γάμου σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του κεφαλαίου"

Άρθρο 2 ΕισΝΑΚ. "Δια της εισαγωγής του Αστικού Κώδικος δεν επηρεάζεται η ισχύς διατάξεων αστικού ή ιδιωτικού διεθνούς δικαίου στηριζομένων εις **διεθνείς συμβάσεις**, ως και διατάξεων περί δικαιοστασίου ή ενοικιοστασίων."

Άρθρο 6 ΕισΝΑΚ. "**Καταργείται** δια της εισαγωγής του Αστικού Κώδικος το άρθρο 4 του νόμου 147 της 5 Ιανουαρίου 1914 **ως προς τους Έλληνες Ισραηλίτες** ως και η επί των ελλήνων ισραηλιτών δικαιοδοσία των θρησκευτικών αυτών αρχών ή δικαστηρίων επί των υποθέσεων, περί των προβλέπουσι τα άρθρα 12 και 13 του Ν. 2456 της 27 Ιουλίου/ 2 Αυγούστου 1920 "περί ισραηλιτικών κοινοτήτων" ως ταύτα ετροποποιήθησαν δια μεταγενεστέρων νόμων, των ελλήνων ισραηλιτών διεπομένων εφεξής υπό του κοινού δικαίου..."

* οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου

II. Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας

Άρθρο 8 ΕισΝΚΠολΔ- τίτλος : Δικαιοδοσία μουφτήδων και αρχιμουφτή-Κήρυξη εκτελεστής αποφάσεως μουφτή

Τέθηκε σε ισχύ από το 1967 α.ν. 44/ 1967- ν.δ 958/ 1971

1. Διατηρούνται εν ισχύ οι διατάξεις του άρθρου 10 του νόμου 2345 της 24 Ιουνίου/ 3 Ιουλίου 1920 "περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων"

2. Αι παρ. 2 και 3 του άρθρου 10 του νόμου 2345 της 24 Ιουνίου 1920 τροποποιούνται ως εξής:

" 2. Πάσα απόφασις του μουφτή επί ζητημάτων αμφισβητουμένης δικαιοδοσίας δεν δύναται να εκτελεσθή ουδέ αποτελεί δεδικασμένον εάν δεν κηρυχθή εκτελεστή υπό του μονομελούς πρωτοδικείου εις την περιφέρειαν του οποίου εδρεύει ο εκδώσας την απόφασιν μουφτής κατά την διαδικασία των άρθρων 741 επ. ΚΠολΔ.

3. Το κατά την παρ. 2 δικαστήριον εξετάζει μόνον αν η απόφασις εξεδόθη εντός των ορίων της κατά τον παρόντα νόμον δικαιοδοσίας του μουφτή και δεν εξετάζει το περιεχόμενον αυτής ".

III. Νόμοι και Διμερείς ή Διεθνείς Συνθήκες

Η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του 1881 που κυρώθηκε με το Ν. ΑΛΗ/1882

Η Συνθήκη των Αθηνών της 1/14.11.1913 που κυρώθηκε με το Ν. 4213 (ΔΣΙΓ) / 1913 "Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας συμβάσεως περί ειρήνης".

Άρθρο 11

.....

Οι Μουφτήδες εκτός της αρμοδιότητος αυτών επί των καθαρώς θρησκευτικών υποθέσεων και της εποπτείας αυτών επί της διοικήσεως των Βακουφικών κτημάτων, ασκούσι την εαυτών δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων και ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν Μουτεβελλή (τεβλιέτ). Αι παρά των Μουφτήδων εκδιδόμεναι αποφάσεις εκτελούνται υπό των αρμοδίων Ελληνικών Αρχών.

.....

Ν. 147/ 1914 "Περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώρες εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως ".

Άρθρο 4 του ν. 147/1914 : " Τα του γάμου των εις μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την **νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και εις τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και των των συγγενικών δεσμών** διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν.

Η Συνθήκη των Σεβρών του 1920 η οποία κυρώθηκε μαζί με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 με το ΝΔ 25/25.8.1923 .

Άρθρο 42 §1 της Συνθήκης της Λωζάνης : Η [ελληνική] κυβέρνηση δέχεται να λάβη απέναντι των [μουσουλμανικών] κοινοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακή ή την προσωπική αυτών κατάσταση, πάντα *τα καταλλήλα μέτρα* όπως τα ζητήματα αυτά κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων"

N. 2345/1920 " Περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν Κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων " .

Άρθρο 10

1. Οι Μουφτήδες πλην θρησκευτικών αυτών καθηκόντων κατά τον ιερόν νόμον εποπτεύουσι τους εν τη περιφέρεια των θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς λειτουργούς των Μουσουλμανικών κοινοτήτων, ως και την υπό των κοινοτήτων τούτων διαχείρησιν των βακουφικών περιουσιών, ***ασκούσι δικαιοδοσίαν μεταξύ μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων,*** ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον διέπεται υπό του ιερού μουσουλμανικού νόμου, και έχουσι γνωμοδοτικήν αρμοδιότητα επί παντός ζητήματος θρησκευτικού, κληρονομικού ή του οικογενειακού των μωαμεθανών δικαίου.

2....

N. 1920/ 1991 " Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών " .

Άρθρο 5 § 2 του ν. 1920/1991: " Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών ***της περιφέρειας του*** επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, ***εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο.***

Δικαστικές αποφάσεις

(ιεραρχικά και χρονολογικά)

Αρείου Πάγου (Ολομελείας)- ΑΠ (Ολομ) 322/1960 ΝοΒ 8 (1960) 1121

Μουσουλμάνοι έλληνες υπήκοοι.- αι κληρονομικαί σχέσεις ως προς τα μούλκια (ακίνητα καθαράς περιουσίας).- εφαρμογή μουσουλμανικού νόμου.- σχέσεις νόμων 147/1914 και 2345/1920 προς εισαγωγικόν νόμον ΑΚ (άρθρα 1 και 6).- δικαιοδοσία μουφτήδων.- κατάργησις άρθρου 4 ως προς τους ισραηλίτες.

" ...*Δια των μεταγενεστέρων του νόμου τούτου συναφθεισών μετά της Τουρκίας συνθηκών της Λωζάνης (άρθρ 44 και 42 §1) των Σεβρών (άρθρ. 13) η Ελλάς ανέλαβε την υποχρέωσιν να εισαγάγει διατάξεις κανονιζούσας τα ζητήματα των προσωπικών ή οικογενειακών θεσμών των εν Ελλάδι μουσουλμανικών μειονοτήτων. Δια των διατάξεων τούτων **εδόθη εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν η ευχέρεια** να τροποποιήσει αν επεθύμει τας διατάξεις των νόμων 147 και 2345.....Τοιούτος όμως νόμος **δεν εξεδόθη** βάσει των συνθηκών τούτων μέχρι σήμερον...."*

Αναιρείται η ΕφΘρακ 100/1957 ΝοΒ 6.363

Αρείου Πάγου (Ολομελείας) -ΑΠ (Ολομ) 738/ 1967 ΝοΒ 16 (1968). 381

Δωδεκάνησος.- επέκτασης μετά την προσάρτησιν της ελληνικής νομοθεσίας δια του ν. 510/1947.- έκτασις εφαρμοστέας νομοθεσίας ως προς έλληνες υπηκόους μουσουλμάνους στο θρήσκευμα.- ως προς το διαζύγιο αυτών εν Δωδεκανήσω εφαρμόζονται αι διατάξεις, ενόψει του 1462 ΑΚ, του αστικού κώδικος.

Αρείου Πάγου (ΑΠ) 1723/ 1980 Τμ Γ' ΝοΒ 29 (1981). 1217

Μουφτής· *Δικαιοδοσία σε μωαμεθανούς έλληνες υπηκόους* για υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου *ανεξάρτητα* από τον τόπο της κατοικίας τους - η απόφαση του Μουφτή για να εκτελεσθεί πρέπει να κηρυχθεί εκτελεστή από το Πρωτοδικείο που εξετάζει αν η απόφαση εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του. - αλλοδαπή που παντρεύτηκε με έλληνα γίνεται ημεδαπή εκτός αν δηλώσει ότι δεν θέλει να αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια.- γάμος ελλήνων υπηκόων που τελείται στην αλλοδαπή χωρίς ιερολογία δεν είναι ανυπόστατος αν τηρηθεί ο τύπος που χρειάζεται κατά το δίκαιο του τόπου της τέλεσης του γάμου.

Εφετείου Δωδεκανήσου 201/1987 ΝοΒ ??

Έκδοση κληρονομητηρίου.- Με την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου αποκλειστικά αρμόδια για την έκδοση κληρονομητηρίου είναι τα πολιτικά δικαστήρια, ενώ παλαιότερα γινόταν με πράξη της θρησκευτικής αρχής.

Εφετείου Θράκης 356/1995 ΕλλΔνη 37 (1996). 1368 επ.

Υιοθεσία μουσουλμάνου από χριστιανούς θετούς γονείς .- Η τέλεση της υιοθεσίας ανήκει στη δικαιοδοσία των ελληνικών δικαστηρίων και όχι στη δικαιοδοσία του μουφτή.

Πρωτοδικείου Ρόδου (ΠρωτΡοδ) 573/ 1952 Συμπλήρωμα Νομολογίας 1935-1952

Ο γάμος μουσουλμάνων είναι έγκυρος ακόμη και αν δεν συνομολογήθη γαμικών δώρων (νικιάχ ή σαντάκ)

Πρωτοδικείου Ρόδου (ΠρωτΡοδ) 486/1953 Συμπλήρωμα Νομολογίας 1935-1952

Εν περιπτώσει λύσεως του γάμου λόγω θανάτου η σύζυγος δικαιούται εις απόλειψιν εκ της κληρονομίας της συμφωνηθείσης γαμικής δωρεάς, ανεξαρτήτως της κληρονομικής μερίδος.

Μονομελές Πρωτοδικείο Ξάνθης (ΜονΠρωτΞανθ) 251/1982 Αρμ 1982. 740

Μουσουλμάνοι· οι αποφάσεις του μουφτή δεν εκτελούνται ούτε αποτελούν δεδικασμένο, αν δεν κηρυχθούν εκτελεστές από το Μονομελές Πρωτοδικείο, στην περιφέρεια του οποίου εδρεύει ο μουφτής που εξέδωσε τη σχετική απόφαση. Οι περιπτώσεις για τις οποίες ασκούν δικαιοδοσία οι μουφτήδες αναφέρονται περιοριστικώς στο νόμο και δεν χωρεί αναλογική εφαρμογή ή διασταλτική ερμηνεία· αβάσιμη η σχετική αίτηση κηρύξεως εκτελεστής της απόφασης του μουφτή που επιδίκασε στην αιτούσα α) αποζημίωση λόγω λύσεως του γάμου (**νικιάχ**) β) αποζημίωση λόγω συστάσεως του γάμου και γ) διατροφή, αφού η απόφαση εκδόθηκε πέραν της δικαιοδοσίας του

Μονομελές Πρωτοδικείο Θηβών 405/2000 Δ (Δίκη) 32 (2001). 1097

Αίτηση διορισμού ειδικού επιτρόπου της ανήλικης θυγατέρας της που ασκήθηκε από τη μητέρα, μουσουλμάνα στο θρήσκευμα και κάτοικο Θηβών. Το δικαστήριο δέχθηκε ότι από το άρθρο 5 §§ 1 και 2 ν. 1920/1991 προκύπτει ότι ο μουφτής ασκεί στην περιφέρειά του δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων αλλά ότι με βάση τις διεθνείς συνθήκες για τα ατομικά δικαιώματα η πολιτεία οφείλει να εγγυηθεί στον έλληνα μουσουλμάνο τη δικαιοταξία που επιθυμεί να υπαχθεί, άρα πρόκειται για συντρέχουσα και όχι αποκλειστική αρμοδιότητα του μουφτή.

Βούλευμα 14/1995 Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Ξάνθης (ΣυμβΠλημΞανθ)- Υπερ (Υπεράσπιση) 1996.1335

Διγαμία (356 ΠΚ).- Το έννομο αγαθό που προστατεύεται είναι αυτό της κρατούσας τάξεως του γάμου, η οποία στηρίζεται στην αρχή της μονογαμίας.- Δεν στοιχειοθετείται όμως το έγκλημα από μουσουλμάνο της Θράκης λόγω του άρθρ. 4 ν. 147/1914 δυνάμει του οποίου τα του γάμου των μουσουλμάνων κατοίκων των προσαρμοσμένων χωρών διέπονται από τον ιερό νόμο των μουσουλμάνων που επιτρέπει την πολυγαμία.

Γνωμοδοτήσεις

Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (ΝΣΚ Ολομ) 390/1953 ΕΕΝ 22 (1955). 284
(Εφημερίδα Ελλήνων Νομικών)

Ποίον το εφαρμοστέον δίκαιον εν Ελλάδι επί της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής των μουσουλμάνων ελλήνων υπηκόων.

Εισαγγελέα Πρωτοδικών Αλεξανδρούπολης (ΕισΠρωτΑλεξ) 1/1990 ΕλλΔνη 32 (1991).
1536 (Ελληνική Δικαιοσύνη)

Λύση γάμου μουσουλμάνου με απόφαση του μουφτή .- *δεν απαιτείται* κήρυξη της απόφασης εκτελεστής.- γνησιότητα τέκνου μουσουλμάνων .- μη εφαρμογή των διατάξεων του αστικού κώδικα.

Βιβλιογραφικός πίνακας

Γιαννουλάτος Αναστάσιος- Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, Ισλάμ, Αθήνα, 1983

Γεωργούλης Σταμάτης, Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Δημοσθένους-Πασχαλίδου Αρετή, Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο (Διδδ), Λευκωσία, 1996

Ευρυγένης Δημήτριος, Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο, 1973, σελ. 291 επ

Henrich Dieter, Privatscheidung im Ausland, IPRax 1982/3. 95 επ

Κονιδάρης Ιωάννης, Νομική θεωρία και πράξη για τους μάρτυρες του Ιεχωβά, Αθήνα, 1991, 3 εκδ., εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Κουμάντος Γεώργιος, Οικογενειακό Δίκαιο I, Αθήνα, 1988, εκδ. Π. Σάκκουλα

Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Οικογενειακό Δίκαιο I, Θεσ/νίκη, 1998, εκδ. Π. Σάκκουλα

Κουσουλής Στυλιανός, σε : Ερμηνεία κατ' άρθρο Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας Κεραμέα-Κονδύλη- Νίκα, Τομ II, Άρθρ. 8 ΕισΝΚΠολΔ, Αθήνα-Θεσ/νίκη, 2000, εκδ. Π. Σάκκουλα

Μάνεσης Αριστόβουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα-Ατομικές ελευθερίες, 4 εκδ., 1982

Μπεκιαρίδης Γεώργιος, Οι Μουφτηδες ως θρησκευτικοί ηγέτες των μουσουλμάνων της περιφέρειας των και ως δημόσιαι αρχαί, Αρμ (Αρμενόπουλος) 1973 . 885 επ

Μπέκος Ζαφείρης, Οι αρμοδιότητες του Μουφτή και η ελληνική νομοθεσία, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Παπαστερίου Δημήτριος, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου I/ α, Θεσ/νίκη, 1994, εκδ. Π. Σάκκουλα

Παπαχρίστου Θανάσης, σε: Ερμηνεία κατ' άρθρο του Αστικού Κώδικα Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, Άρθρο 1416, τομ. VII- Οικογενειακό Δίκαιο, 1991, εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Παπαχρίστου Θανάσης, Οικογενειακό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Partikel Helga-Christa, Kritische Bemerkungen zur rechtlichen Beurteilung von Privatscheidungen im Inland, FamRZ 1969.15

Σισιλιάνος Λίνος- Αλέξανδρος, Η προστασία των μειονοτήτων στη Ευρώπη, σε : Η προστασία των μειονοτήτων, Αθήνα- Κομοτηνή, 1997, εκδ. Αντ. Σάκκουλα - Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου

Σκόρδας Αχιλλέας, Η μειονοτική ταυτότητα: Από το σύστημα της Λωζάνης στο σύστημα του Συμβουλίου της Ευρώπης, σε : Η προστασία των μειονοτήτων, Αθήνα- Κομοτηνή, 1997, εκδ. Αντ. Σάκκουλα -Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου

Σταθόπουλος Μιχαήλ, σε: Ερμηνεία κατ' άρθρο του Αστικού Κώδικα Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, Άρθρ. 1350-1352, τομ. VII- Οικογενειακό Δίκαιο, 1991, εκδ. Αντ. Σάκκουλα

Τσιτσελίκης Κων/νος, Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη, σε : Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα , Αθήνα, 1999, εκδ. Κριτική -Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ), Σειρά Μελετών 2.

Τσιτσελίκης Κων/νος, "Υποθέσεις Σαδίκ κατά Ελλάδος ενώπιον των οργάνων ελέγχου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου", ΕΕΕυρΔ 3:1997, σελ. 689επ.

Τσουκαλάς Ευσταθίου, Η δικαιοδοσία των Μουφτηδών, ΕλλΔνη (Ελληνική Δικαιοσύνη) 1988.1655

Tsourkas D., Les juridictions musulmanes en Grece, Hellenic Review of International Relations 2 No II, 1981-1982, σελ. 580 επ.

Φραγκίστας Χρήστος, Ερμηνεία Αστικού Κώδικα (ΕρμΑΚ), άρθρ. 6 ΕισΝ, Αθήνα, 1963

Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμέλεια), Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Αθήνα, 1999, εκδ. Κριτική- Συλλογικό έργο του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ)